

NEMERKÉNYI ELŐD

SZENT GELLÉRT ÉS PETRUS DAMIANI

KIVONAT: *Philosophia est ancilla theologiae* – a filozófia és teológia kapcsolatára vonatkozó közkeletű megállapítás forrása egyesek szerint két középkori latin szerző is lehet: az itáliai származású Szent Gellért (†1046) vagy a szintén itáliai Petrus Damiani (†1072). Bár egyikük sem tekinthető a megállapítás közvetlen forrásának, illetve a két szerző eltérő életkörülményei műveik utóéletét is nagyban befolyásolták, a szakirodalom mindkettejüket az úgynevezett antidialektikus iskola képviselőjének tartja. A középkori latin és a klasszikus hagyomány középkori továbbélésének filológiai vizsgálata alapján jelen áttekintés a két szerző vonatkozó nézetei közötti kapcsolatot elemzi Szent Gellért *Deliberatio* és Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában tartalmi (szentírási, liturgikus, patrisztikus források) és nyelvi (szókincs, stílus) szempontból.¹

KULCSSZAVAK: Szent Gellért: *Deliberatio*, Petrus Damiani: *De sancta simplicitate*, középkori latin, klasszikus hagyomány a középkorban, antidialektikus iskola

---

1 A kiindulópont Nemerkenyi 2004, amelynek megállapításait jelentősen kiegészíti a két munka kiemelt fontosságú részleteinek összehasonlítása (erre ismereteink szerint korábban nem volt példa) – Petrus Damiani 1853. Rövidítések: CCCM: *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, CCSL: *Corpus Christianorum: Series Latina*, CSEL: *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, GL: *Grammatici Latini*, LLMAH: *Lexicon Latinitatis mediæ aevi Hungariae*, MGH: *Monumenta Germaniae historica*, PL: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum*. A tanulmányban szereplő latin nyelvű idézetek magyar fordítása a szerző munkája.

ELŐD NEMERKÉNYI

Saint Gerard and Petrus Damiani

ABSTRACT: *Philosophia est ancilla theologiae* - the source of the common statement on the connection between philosophy and theology is considered by some to be two medieval Latin authors: the Italian-born St. Gerard of Csanád (†1046) or Petrus Damiani (†1072), also from Italy. Although neither of them can be considered the direct source of the statement, and the different backgrounds of the two authors greatly influenced the afterlife of their works, both of them are regarded as representatives of the so-called antidialectical school in literature. On the basis of a philological analysis of the continuation of the medieval Latin and classical tradition in the Middle Ages, the present review analyses the relationship between the respective views of St Gerard in his *Deliberatio* and of Petrus Damiani in his *De sancta simplicitate* from the point of view of content (scriptural, liturgical, patristic sources) and language (vocabulary, style).

KEYWORDS: Saint Gerard: *Deliberatio*, Petrus Damiani: *De sancta simplicitate*, Medieval Latin, classical tradition in the Middle Ages, antidialectical school

Tanulmányutak

A Szent Gellért püspökről szóló XIV. századi *Legenda maior* a következőket közli a szerző tanulmányútjáról:

[K]iválasztották Gellértet és Sirdianust, akiket a szükséges anyagiakkal ellátva Bolognába küldtek, ahol jelesen és kiválóan művelődtek a nyelvtan, a filozófia, a zene, az egyházjog és minden szabad tudomány művészetében, majd az ötödik évben visszahívták őket, az említett tudományok könyveit pedig magukkal hozták.²

2 „[C]onstituerunt Gerhardum et Sirdianum, quibus datis expensarum necessariis Bononiam transmiserunt, ubi notabiliter egregieque in scientiis gramatice, phylozophie, musice et

Bár a *Legenda maior* közlése részleteiben nem XI. századi körülményeket tükröz, a tanulmányutak, illetve általában a földrajzi ismeretek jelentőségét maga a *Deliberatio* is mutatja az eretnek tanítások elterjedésének bemutatásakor:

Itália nem szokott eretnekségeket táplálni, jelenleg mégis azt hallani, hogy némely részeiben eretnekségek terjedésében bővelkedik. Gallia viszont szerencsés, mert ezektől mentesnek tartják. Görögország szerencsétlen, mert ezek nélkül sosem akart élni. Verona, Itália városainak legnemesebbike, ezektől terhes. Ravenna fénylő és Velence boldog, mert soha nem túrték Isten ellenségeit.

E földrajzi nevek hasonló megfogalmazásban szerepelnek már Nagy Szent Leó („Felix es, Gallia, quae tantos ac tales meruisti suscipere sacerdotis” – Szerencsés vagy, Gallia, aki kiérdemelted, hogy annyi kiváló papot teremjél) és Walafrid Strabo műveiben („Felix Gallia fortibus tropaeis” – Szerencsés Gallia hatalmas emlékművekkel), valamint később a hildesheimi évkönyvekben (1117: „Verona, ciuitas Italiae nobilissima” – Verona, Itália legnemesebb városa), sőt Petrus Damiani művében is („sed praecipue tu felix es et nimium beata, Venetia” – de különösen te vagy szerencsés és leginkább boldog, Velence).³ Ezek alapján talán kevésbé meglepő, hogy a *Deliberatio* földrajzi nevet oktatási központként is használhat: „in Platone quippe disputationes quondam apud Galliam constitutus quasdam de Deo Hebraeorum confidenter fateor me legisse” (Platónnal kapcsolatban pedig biztosan állíthatom, hogy egykor Galliában tartózkodván olvastam néhány értekezést a zsidók Istenéről).⁴ Ezt erősíti Szent Gellért későbbi kirohanása is: „Dicat mihi, qui uult, quia multa legi,

---

decreti omniumque liberalium scientiarum artibus instructi quinto tandem anno reuocati sunt, ipsarum scientiarum libros secum apportantes.” *Legenda* 1938, 483. Lásd Schmale 1957.

3 „Italia non consuevit haereses nutrire, ad praesens in quibusdam partibus haeresium fomentis abundare auditur. Gallia uero felix, quae his munda perhibetur. Graecia infelix, sine quibus nunquam uiuere uoluit. Verona, urbium Italiae nobilissima, his grauida redditur. Illustris Rauenna, et beata Venetia, quia nunquam inimicos Dei passae sunt ferre.” Szent Gellért 1978, 51.; Nagy Szent Leó 1846, 1150.; Walafrid Strabo 1852b, 1085.; Annales 1878, 64.; Petrus Damiani 1983, 82.

4 Szent Gellért 1978, 41.

multa cucurri. In Spania fui doctus, in Britannia eruditus, in Scotia detritus, in Hybernia studui, omnes liberales disciplinas commendavi memoriae, ideo nil lectionis me effugere potest” (Mondja nekem, aki akarja, hogy/mert sokat olvastam, sokat utaztam. Hispániában tanultam, Britanniában művelődtem, Skóciában csiszolódtam, Hiberniában kutattam, minden szabad tudományt megtanultam, ezért az olvasmány semelyik része nem kerülheti el a figyelmem). A biblikus latin quia idézetet bevezető használata azt az értelmezést is lehetővé teszi, hogy a legi [...] cucurri felsorolás szójáték, amely igeragozási példákön keresztül nyelvtani tanulmányokra vonatkozik – hasonló példákat hoz korábban Boethius („Tempus secum trahunt, ut est curro et lego, uel cucurri et legi, et quaecumque sunt uerba” – Igeidőt vonzanak magukkal, mint a „futok” és az „olvasok” vagy a „futottam” és az „olvastam”, és valamennyi ige) és Priscianus is („lego legi” [...] „curro cucurri”).⁵ Az említett XIV. századi *Legenda maior* is szerepelteti a nyelvtant a tantárgyak között a csanádi székesegyházi iskola megszervezésénél Henrik és Walter mester érkezésekor (lectura, cantus, grammatica, musica, computus) – bár továbbra sem feltétlen a XI. századi magyarországi körülményeket tükrözve.⁶

A *Deliberatio* és a *hymnus trium puerorum*

Mindenesetre ebben a környezetben születhetett meg Szent Gellért teljes terjedelmében fennmaradt műve, a *Deliberatio*, melynek szövege egyetlen kéziratból ismert: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 6211. A kódex csak a *Deliberatio* szövegét tartalmazza, karoling minuszcula írása a XI. század második feléből való, lapszámozása XIX. századi. Ami a provenienciát illeti, Gabriel Silagi szerint admonti vagy salzburgi *exemplar* alapján másolták, Ellenhard püspök idején (1053–1078) pedig már Freising könyvtárában volt.

5 Szent Gellért 1978, 152.; Plater–White 1926, 119–120.; Blaise 1994, 92–95.; Boethius 1847, 302.; Priscianus 1855–1859, 459.

6 *Legenda* 1938, 492–496. Lásd Riché 1989–1990, 415–416.

A fol. 1r tetején található possessorbejegyzésben szerepel a freisingi egyházmegye védőszentje, Szent Corbinianus: „liber iste est sancte marie sanctique corbiniani frisingensis” (ez a könyv a freisingi Szűz Mária és Szent Corbinianus tulajdona).⁷ (A kézirat 167 fóliót tartalmaz oldalanként átlagosan 25 sorral, ami XI. század elején készült kéziratok alapján végzett számítások szerint mintegy 70 napos másolási időt feltételez.)⁸ Karl Meichelbeck fedezte fel a kéziratot a freisingi káptalani könyvtárban 1724-ben; mivel a jezsuita Pray György nem adta ki, Giuseppe Garampi bíboros bécsi apostoli követ előbb elküldte a csanádi püspöknek, aki szintén nem adta ki, majd Batthyány Ignác erdélyi püspöknek, aki átíratta és kinyomtatta 1790-ben.⁹

A *Deliberatio supra hymnum trium puerorum ad Isingrimum liberalem* egy misztikus exegetikai értekezésnek is nevezett elmélkedés a liturgia részévé váló ószövetségi szakaszról: Dániel próféta három barátja Nabukodonozor parancsa ellenére nem imádja az aranszobrot, hanem tüzes kemencébe dobva sértetlenül dicséri Istent (Dán 3.52–90).¹⁰ A *hymnus trium puerorum* jelentős szerepet játszott a patrisztikus, Meroving- és Karoling-kori szerzőknél, akik közül kiemelkedik Veronai Zénó („Igitur cum audio tres pueros incensos, prius uehementer horresco, mox deinde eorum particeps optauerim fieri, cum cognosco inter flammis rosculentos hymnum deo cecinisse securos; Ecce pueri sacramento muniti tres numero, sed una uirtute, anhelantibus flammis, camino rugiente non laeduntur. Incensi hymnum canunt; Mors refugiens mutat officium: incensores cremantur, incensis hymnum canentibus flamma blanditur. Deus a creatura uniuersa benedicitur. In tribus una mens, una uirtus, unus triumphus exsultat” – Tehát amikor a három megégett ifjút hallgatom, először szörnyen elborzadok, majd azután szeretnék közéjük tartozni, amint rájövök, hogy a lángnyelvek között sértetlenül énekeltek himnuszt Istennek; Íme, a szentséggel megerősített ifjak szám szerint hárman, de erényben egyként a lobogó lángok között a zúgó kemencében nem sérülnek meg. Megégve himnuszt

7 Lásd Glauche 2000, 16–17. Lásd még Halm–Thomas–Meyer 1873, 73.; Karácsonyi 1894; Dürig 1954, 168.; Silagi 1967, 17.; Vizkelety 1985, 82.; Csapodi 1995, 42.

8 Lásd Gullick 1995. Lásd még Skeat 1956.

9 Lásd Juhász 1930, 21–25.; Vanysacker 1995, 143–227.

10 Lásd Stegmüller 1950, 338.

énekelnek; A megforduló halál megváltoztatja a parancsot: az égetők elégnek, a himnuszt megégyve éneklőknek a láng enyhülést ad. Istent áldja minden teremtmény. Hármukban egy lelkiület, egy erény, egy diadal ujjong), Szent Jeromos („hymnum trium puerorum”), Szent Ágoston („et benedicant in hymno trium puerorum frigus et aestus Dominum” – és a hideg és a meleg áldja az Urat a három ifjú himnuszában), Sedulius („Namque trium puerorum in camino cantentium ab omni creatura per ordinem benedicendum Dominum generalis hymnus exclamat” – Mert a kemencében éneklő három ifjú hatalmas himnusza zengi, hogy minden teremtménynek sorban áldania kell az Urat), Fulgentius („Sed etiam in hymno trium puerorum nihilominus legitur” – Mindazonáltal a három ifjú himnuszában is olvasható), a toledói zsinat (633: „Hymnum quoque trium puerorum, in quo uniuersa coeli terraeque creatura Deum collaudat et quem ecclesia catholica per totum orbem diffusa celebrat, quidam sacerdotes in missa dominicorum dierum et in solemnitatibus martyrum canere negligunt: proinde hoc sanctum concilium instituit, ut per omnes ecclesias Hispaniae uel Galliae in omnium missarum solemnitate idem hymnus in pulpito decantetur; communionem amissuri qui et antiquam huius hymni consuetudinem nostramque definitionem excesserint” [A három ifjú himnuszát pedig, amiben az ég és föld minden teremtménye dicséri Istent és amit az egész világon elterjedt katolikus egyház használ, némely pap a vasárnapi miséken és a vértanúk ünnepein nem énekel: ezért a jelen szent zsinat elrendeli, hogy Hispánia és Gallia minden egyházában minden mise ünnepén ezen himnuszt az emelvényen énekeljék; akik eme himnuszt régi szokását és a mi rendelésünket megszegik, szentáldozásban nem részesülnek] – idézi Walafrid Strabo: „In eiusdem loci concilio statutum est ut etiam hymnus trium puerorum ad missam omni Dominica in pulpito cantaretur. Quod Romani propter multipliciter officiorum non faciunt nisi quatuor per annum diebus, quibus lectionum duodecim numerus adimpletur” [Ugyanezen a zsinaton elrendelték, hogy a három ifjú himnuszát is az emelvényen énekeljék a misén minden vasárnap. Amit a rómaiak a szertartások sokrétűsége miatt nem tesznek, kivéve évente négy napon, amelyeken tizenkét olvasmány szerepel]), a Meroving-kori hagiográfia („Cum autem hiemps uel nox ibi intonarent, beatus Vincencianus hymnum trium puerorum canebat, dicens: »Benedicite glacies et niues Domino, benedicite noctes et dies

Domino» – Amikor pedig az éjszakai vihar odahallatszott, Szent Vincencianus a három ifjú himnuszát énekelte, mondván: „Áldjátok, jég és hó, az Urat, áldjátok, éjek és napok, az Urat”), Saint Mihiel-i Smaragdus (Donatus-kommentárjának nyelvtani példái a névmásra: „Inuenimus tamen, ubi una sine altera in prolixo ponitur sermone, ut est in hymno trium puerorum, ubi frequenter sine pronomine positum inuenitur nomen, ut est: »benedicite omnia opera Domini Domino« et similiter usque in finem. Nam et uno tantum praecedente nomine pronomina posita inueniuntur plurima, ut est: »laudate Dominum de caelis, laudate eum in excelsis,« usque »et aquae, quae super caelos sunt.« Similiter: »laudate Dominum in sanctis eius, laudate eum in firmamento uirtutis eius,« usque in finem psalmi: semper pronomina ponuntur in uice nominis. Iure tamen semper pronomini praeponitur nomen, quoniam sibi semper significacionem retinet plenam, illi uero tribuit semiplenam” – Mégis azt találjuk, ahol az egyik a másik nélkül szerepel egy hosszú mondatban, amint a három ifjú himnuszában van, ahol a főnév gyakran a névmás nélkül helyezkedik el: „dicsérjétek, az Úr minden műve, az Urat” és hasonlóan a végéig. Mert ha csak egy főnév is szerepel korábban, igen sok névmás szerepel utána: „dicsérjétek az Urat a mennyből, dicsérjétek őt a magasságban” addig, hogy „a vizek, amik az ég felett vannak”. Hasonlóan: „dicsérjétek az Urat szentélyében, dicsérjétek őt erősségében” a zsoltár végéig: mindig névmások szerepelnek a főnév helyett. Mégis joggal szerepel a főnév mindig a névmás előtt, mert magának mindig megtartja a teljes jelentést, annak viszont csak részleges jelentést ad), Hrabanus Maurus (részletes magyarázat), Walafrid Strabo („Omnipotentem/ Et benedicant/ Astra polorum/ Solque sororque/ Sic quoque Lymphae,/ Ros pluuiaque,/ Ignis et aestas,/ Frigus et ardor,/ Nix glaciesque,/ Lux tenebraeque,/ Arida montes,/ Flumina, fontes,/ Omnia uiua,/ Quae uehit aer,/ Cuncta hominum gens/ Semper adorent/ Omne per aeuum./ Cuncta chorique,/ Lumina coeli/ Omnipotentem./ Quaeque supernae,/ Spiritus omnis/ Omnipotentem./ Cauma geluque/ Atque pruinae/ Omnipotentem./ Noxque diesque,/ Fulgura, nubes/ Omnipotentem./ Germina, colles,/ Pontus et undae/ Omnipotentem./ Quae uehit aequor/ Terraque nutrit,/ Omnipotentem./ Israel ipse/ Omnipotentem” – A mindenhatót/ és áldják/ a sarkok csillagai,/ a Nap és nővére,/ így a vizek is,/ a harmat és az esők,/ a tűz és a meleg,/ a hideg és a forróság,/ a hó és a jég,/ a fény

és a sötétség,/ a sivár hegyek,/ folyók, források,/ minden élőlény,/ amit a levegő hordoz,/ az emberek összes nemzetsége/ mindig imádjon/ minden korban./ Mindenek és a karok,/ az ég fényei/ a mindenhatót./ Minden égi lény,/ minden lélek/ a mindenhatót./ A hőség és a fagy/ és a dér/ a mindenhatót./ Éjszaka és nappal,/ villámok, felhők/ a mindenhatót./ Rügyek, dombok,/ tenger és hullámok/ a mindenhatót./ Amit a tenger hordoz/ és a föld táplál,/ a mindenhatót./ Maga Izrael/ a mindenhatót) és Halberstadt Haymo („Quod hymnus trium puerorum pleniter declarat, qui in camino ignis ardentis soluti deambulantes, non solum Deum benedicebant, sed etiam creaturam ad eum laudandum prouocabant” – Amit a három ifjú himnusza teljesen megmutat, akik az égő tüzes kemencében szabadon sétálván nem csupán Istent áldották, hanem a teremtményeket is a dicséretére hívták).¹¹ Később Petrus Damiani is említi *De sancta simplicitate* című munkájában: „Sicut de tribus illis pueris dicitur: »Quia dedit illis scientiam et disciplinam in omni libro et sapientia, Danieli autem dedit intelligentiam omnium visionum et somniorum; ita ut Babyloniorum sapientes ad eorum prudentiam non attingerent, eosque magi, harioli, vel aruspices in mysteriorum coelestium revelationibus non aequarent«” (Amint ama három ifjúról halljuk: „Mert megadta nekik a tudományt és a jártasságot minden könyvben és bölcsességben, Dánielnek pedig megadta, hogy megértsen minden látomást és álmot; olyannyira, hogy a babiloniak bölcsei nem értek fel az ő tudásukkal, és a varázslók, jósok vagy jövendőmondók nem érték utol őket az égi titkok feltárásában” – Dán 1.17, 20).¹² Szent Gellért mégis úgy véli, hogy a *hymnus trium puerorum* több figyelmet érdemel: „Miror, quor sanctissimi perfectores et ad hoc operam dantes ut queque obscurissima penetrarent, huius himni misterium adgressi non sunt” (Csodálkozom, hogy a legszentebb tanítók és akik azzal foglalkoznak, hogy a leghomályosabb dolgokat megfejtsék, ezen himnusz titkához nem közeledtek).¹³

11 Veronai Zénó 1971, 82., 189., 201.; Szent Jeromos 1982, 70.; Szent Ágoston 1845b, 801.; Sedulius 1885, 222.; Fulgentius 1968, 392.; Concilium 1850, 371.; Walafrid Strabo 1852a, 947.; Pseudo-Hermenbert 1910, 121.; Saint Mihiel-i Smaragdus 1986, 91–92.; Hrabanus 1852b, 1151–1159.; Walafrid Strabo 1852c, 1105.; Haymo 1852, 757–758.

12 Petrus Damiani 1853.

13 Szent Gellért 1978, 38.

Szövegkiadások és kutatástörténet

Bár a fenti előzmények áttekintése nélkül, a Batthyány Ignác-féle *editio princeps* bevezetéséül szolgáló *dissertatio praevia* részletesen ismerteti a szerzőség kérdését, a történeti, irodalmi, filozófiai és teológiai hátteret és a *Deliberatio* szerkezetét; a jegyzetek pedig részletes adalékokkal szolgálnak a szókincs, a bibliai és patrisztikus idézetek, a klasszikus (főleg cicerói) szövegpárhuzamok, illetve a liturgiai és teológiai magyarázatok terén. Batthyány Ignác megfigyelései nyomán a magyar népnyelv hatását is feltételezte, amit később cáfoltak: helyette az olasz anyanyelv hatását valószínűsítették.¹⁴ Batthyány Ignác 1790-es kiadása mindenesetre akkor is megkerülhetetlen, ha időközben megjelent Gabriel Silagi kritikai kiadása a *Corpus Christianorum* sorozatban (1978) – amit *A magyarországi középkori latinság szótára* is használ¹⁵ –, továbbá Karácsonyi Béla és Szegfű László kiadása (1999).¹⁶ A magyar történettudomány sokáig nem vette komolyan a művet, a filológia azonban már az egyébként alig hozzáférhető Batthyány-féle kiadás alapján is figyelmet szentelt Szent Gellért különleges latinságának, stílusának és forráshasználatának annak ellenére, hogy a Jacques-Paul Migne-féle *Patrologia Latina* sorozat a *Deliberatio* szövegét nem tartalmazza (egyben legalább sokszor vitatott kiadási gyakorlatával nem károsítva a szöveget). A nemzetközi kutatás Gabriel Silagi kiadásának megjelenése előtt leginkább csak másodkézből ismerte a művet.¹⁷ Gábrriel Asztrik szerint ugyanakkor az nem más, mint „a XI. századi teológiai irodalom ékköve”, ami egybecseng azon XIX. századi kutatók megállapításával, akik szerint Szent Gellért skolasztikus szerző.¹⁸ Figyelemre méltó, hogy Karácsonyi János első tudományos Szent

14 Batthyány 1790, 1–297.; Sörös 1902, 190.; Hóman 1925, 22.; Guoth 1938, 176–177.; Istványi 1940, 209. Lásd még Meister, 1950, 1–9.

15 Szent Gellért 1978, ismerteti Ward 1980; Klaniczay 1980. Lásd még Boronkai 1987–1991, Vol. 1, xxxvii.

16 Karácsonyi–Szegfű 1999, ismerteti Sulyok 2000; Nemerkenyi 2000; Vajda 2002. Lásd még Karácsonyi 1974; Karácsonyi–Szegfű 1976; V. Kovács 1984, 615–638., 1141–1145.; Constantinescu 1984; Madas 1992, 28–29., 559–560.; Kristó 1999, 188–212.

17 Lásd Ivánka 1942; Bloch 1994, 58–77.

18 Lásd Novák 1865; Mátray 1878a, 25–52.; Mátray 1878b; Békesi 1896; Gábrriel 1962, 14.

Gellért-monográfiájának pozitivista szemléletű ismertetője szerint a *Deliberatio* értéktelen mű, míg mások szerint a „misztikus teológia” képviselője.¹⁹

A Szent Gellért számára hozzáférhető könyvtárak között említhető a velencei kolostori könyvtár, a csanádi székesegyházi könyvtár kezdeti állapotában és a marosvári kolostori könyvtár.²⁰ A Batthyány-féle *editio princeps* bevezetése szerint a *paucitas librorum* helyett már komoly könyvtári kultúra jellemző a XI. századra is.²¹ A velencei kolostori könyvtár korabeli állománya a kevés vonatkozó forrás alapján nehezen meghatározható: Tribuno Memmo dózse alapítólevele a San Giorgio Maggiore részére (982) csak liturgikus könyveket említ (*cum toto edificio, libris, thesauro*); nincs fennmaradt könyvtári katalógus a XI. századból.²² A csanádi székesegyházi könyvtár korabeli állapotára nincs közvetlen forrás. A marosvári kolostori könyvtár rendelkezhetett görög nyelvű kéziratokkal, e feltételezés alapján történt kísérlet arra, hogy összekapcsolják a könyvtárat és a *Deliberatio* hivatkozásait a *Corpus Areopagiticum* szövegére, illetve arra, hogy megállapítsák, a szerző milyen mértékben ismerhette a görög nyelvet. További feltételezések szerint Szent Gellért rendelkezhetett egy magánkönyvtárral is, amely Itáliából Magyarországra hozott és kivonatokat tartalmazó kézikönyvekből állhatott.²³

Déri Balázs szövegelemzése kimutatták, hogy a *Deliberatio* szentírási idézetei liturgikus vagy patrisztikus közvetítéssel nem mindig a Vulgata latin változatát követik, illetve Szent Gellért egyazon szentírási szakaszt több változatban is idéz – talán mert alkalmanként fejből idéz másodlagosan olyan egyházatyán keresztül, aki nem a Vulgata-változatot használja.²⁴ A *Corpus Areopagiticum* Hilduin és Johannes Scottus Eriugena latin fordításában volt ismert, Maximus Confessor kommentárja pedig Anastasius Bibliothecarius latin fordításában.

19 Karácsonyi 1887, 191–258., ismerteti Pauler 1888. Lásd még Hajdu 1902; Morin 1910; Karácsonyi 1925, 107–111.; Ibrányi 1938; Erdélyi 1941, 71; Nemerkenyi 2003.

20 Lásd Békefi 1910, 70–78., 367.

21 Batthyány 1790, xix–xxv.

22 La Cüte 1929, 599., 633.; Lanfranchi 1968, 15–26.; Damerini 1969, 8–16., 239–240.; Ravegnani 1976, 11.; Mazzucco 1983, 47.; Marcon 1995.

23 Lásd Szegfű 1979.

24 Lásd Déri 1991a; Déri 1991b; Török 1995.

Az *essentiatio* szó használata Eriugena és áttételesen Priscianus hatását mutatja.²⁵ Mezey László kodikológiai kutatásai nyomán felvetette, hogy Szent Gellért használhatta Pseudo-Dionysius Areopagita *De caelesti hierarchia* című művének egy részét Johannes Scottus Eriugena latin fordításában egy XI. század közepi kézirat-töredék alapján (Budapest, Egyetemi Könyvtár, U.fr.l.m. 9), bár Kapitánffy István szerint a töredék nem volt Magyarországon a középkorban.²⁶ Bodor András óta pedig ismert, hogy a *Deliberatio* egyik legfontosabb forrása Sevillai Izidor *Etymologiae* című munkája.²⁷ Az *Etymologiae* gazdag kézirati hagyománya mutatja, hogy fontos tananyag volt a X. században is. Szent Gellért hivatkozásai származhattak egy adott kéziratból vagy kivonatokat tartalmazó kézikönyvekből is a velencei kolostori könyvtárban, a csanádi székesegyházi könyvtárban vagy a szerző feltételezett magánkönyvtárában.²⁸

Amint Bernhard Bischoff is megállapítja, Sevillai Izidor az ókori tudományok egyik legfontosabb közvetítője volt, különös tekintettel a hét szabad művészetre.²⁹ Szent Gellért már idézett kirohanása is hangsúlyosan említi a szabad művészeteket: „Dicat mihi, qui uult, quia multa legi, multa cucurri. In Spania fui doctus, in Britannia eruditus, in Scotia detritus, in Hybernia studui, omnes liberales disciplinas commendauit memoriae, ideo nil lectionis me effugere potest” (Mondja nekem, aki akarja, hogy/mert sokat olvastam, sokat utaztam. Hispániában tanultam, Britanniában művelődtem, Skóciában csiszolódtam, Hiberniában kutattam, minden szabad tudományt megtanultam, ezért az olvasmány semelyik része nem kerülheti el a figyelmem). Itt a *quia* értelmezésén múlik az, hogy az egyházi fegyelmet védelmező szerző a saját vagy más-

25 Szent Gellért 1978, 100.: *essentiationis*. Lásd Luhtala 2002. Lásd még Lehmann 1923; Grabmann 1926; Weisweiler 1952; Jauneau 1979; Luscombe 1988.

26 Mezey 1978; Mezey 1979, 117–122. (ismerteti Kapitánffy 1980); Mezey 1983, 36–37.; Mezey 1984; Kapitánffy 1985. Lásd még Ivánka 1959; Glück 1979.

27 Szent Gellért 1978, 6., 9., 14., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 28., 33., 34., 36., 40., 42., 43., 49., 50., 61., 63., 67., 77., 81., 82., 83., 87., 88., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 99., 109., 112., 114., 115., 116., 128., 129., 137., 141., 144., 158., 166., 170., 171., 174., 176., 177. Lásd Bodor 1943; Benyik 2001.

28 Lásd Szegfű 1979. Lásd még Beeson 1913; Wallach 1955; Bezold 1962, 6–7., 90.; Fontaine 1966; Reydellet 1966; Marshall 1983; Schindel 1988; Contreni 1992.

29 Bischoff 1966.

valaki tanulmányútjairól beszél, ugyanakkor valószínűleg túloz a tudományos képzettség és az ahhoz kapcsolódó hírnév érzékeltetése céljából, amit stilisztikai eszközökkel is alátámaszt: az *-ia* és *-tus* végződéseket gyakran ismétli a kulcsszavakban (egyrészt *Spania*, *Britannia*, *Scotia*, *Hybernia*, másrészt *doctus*, *eruditus*, *detritus*). Egyébként pedig a földrajzi nevek felsorolásának forrása lehet akár Sevillai Izidor is (*Etymologiae* 14.6.1–6), és elképzelhető továbbá, hogy a földrajzi nevek egy adott terület ismert szerzőinek nevét helyettesítik, tehát az *in Spania fui doctus* kitétel utalhat Sevillai Izidor munkájának ismeretére is – Notker Balbulus például így ír Sevillai Izidorról: „Libri Isidori Hispaniensis episcopi, Etymologiarum nomine titulati, omnimoda te perficiunt scientia. Item Sententiarum eius utilissimus liber occurrit” (Izidor hispániai püspök könyvei, amelyek az *Etymologiae* címet viselik, általános tudással látnak el. Hasonlóképpen igen hasznosnak tűnik *Sententiae* című könyve).³⁰ A Szent Gellért által említettekhez hasonló tanulmányutakat sorol fel Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában:

Gualterus mesteremnek, azaz Ivónak, igazi társa volt, aki mintegy harminc éven át úgy kereste a bölcsességet a nyugati végeken, hogy egyik királyságról a másikra járt: és nem csupán a teutonok és a gallok, hanem a szaracénok és a hispánok városait, településeit és tartományait is bejárta; de nemsokára, miután, hogy úgy mondjam, az egész világban összegyűjtötte a tudományokat, a vándoréletet helyhezkööttséggel cserélte fel, és nyugalomban immár megállapodva ifjakat kezdett tanítani, irigyei, azaz valamely másik bölcs barátai vagy segítői, ártatlan sétája közben lesből megölték.³¹

30 Szent Gellért 1978, 152.; Notker Balbulus 1853, 998. Lásd még Díaz y Díaz 1976.

31 „Gualterus plane, magistri mei, scilicet Ivonis, socius fuit, qui per triginta ferme annos ita per occiduos fines sapientiam persecutus est, ut de regnis ad regna contenderet: et non modo Teutonum, Gallorum, sed et Saracenorum quoque Hispaniensium urbes, oppida simul atque provincias penetraret; sed mox ut, studiis toto, ut ita loquar, orbe corrasis, exsilium habitatione mutavit, et iam velut in pace compositus docere pueros coepit, aemuli sui, cuiusdam videlicet alterius sapientis necessarii vel fautores, eum simpliciter gradientem ex insidiis occiderunt.” Petrus Damiani 1853, 699.

A hét szabad művészet

Amikor Szent Gellért a *liberales disciplinas* kifejezést használja, a klasszikus hagyomány patrisztikus és Karoling-kori szerzők közvetítésével jelenik meg nála: Velleius Paterculus (*Historia Romana* 2.59.4), Seneca (*Dialogi* 10.7.3), Quintilianus (*Institutio oratoria* 12.7.8), Suetonius (*Caligula* 53.1), Gellius (*Noctes Atticae* 7.17.1), Ammianus Marcellinus (*Res gestae* 29.1.41), Tertullianus, Lactantius, Szent Ágoston, Sevillai Izidor (*Etymologiae* 4.13.1), Hrabanus Maurus, Johannes Scottus Eriugena. A Szent Gellért-legendák vonatkozó szakaszai szintén ebben az összefüggésben értelmezhetők (*Legenda minor*: „regis amici liberalibus artibus imbuti” [a király szabad művészetekben jártas barátai] – *Legenda maior*: „in scientiis liberalibus [...] omniumque liberalium scientiarum artibus instructi; pro adipiscendo fructu scientie artis liberalis; amici regis, liberalibus studiis eruditi” [a szabad tudományokban... és minden szabad tudomány művészetében képzettek; a szabad művészet tudományának gyümölcsét megszerzendő; a király barátai, szabad tudományokban képzettek]).³²

A hét szabad művészet klasszikus hagyománya azonban sajátos szint kap Szent Gellértnél, aki írástudás és írástudatlanság kérdését érinti akkor, amikor Krisztus tanítványairól, az írástudatlan halászokról ír: „omnem praecesserunt philosophiam inliterate doctissimi sine litteris” (minden filozófiát felülmúltak írástudatlanul a könyvek nélkül is legtudósabbak). Hasonló megállapításai a következők:

Végül is közülük inkább halászokról olvasunk, mint írástudókról. Ő pedig, aki megkapta a mennyország hatalmát és az uralmat az egész világon Isten után, hogy úgy mondjam, inkább értett a halfogás eszközeihez, mint az olvasáshoz; Ő előbb hajóban könyvek nélkül, majd a legbölcsebbek között értekezett Isten titkairól; Jöjjön pedig a prófétákhoz, akik nem írástudók, hanem jámbor egyszerűek voltak. Értekezzék Péterrel és övéivel, akik nem szónokok, hanem halászok voltak.

32 Tertullianus 1954, 834.; Lactantius 1890, 79.; Szent Ágoston 1962, 74.; Hrabanus Maurus 1979, 235.; Scottus 1975, 16.; *Legenda* 1938, 477., 483., 494., 500.

Az ellentétpárok (*piscator/rusticus – litteratus/orator*) használata római eredetű, Quintilianus már alkalmazza (*Institutio oratoria* 2.21.16: „rusticus inlitteratusque”, 7.1.42: „petit rusticus partem bonorum, orator totum uindicat sibi” – az egyszerű a javak egy részét kéri, a szónok mindet magának követeli), de Szent Jeromos kereszteli meg („piscatores et illitterati mittuntur ad praedicandum, ne fides credentium non uirtute Dei, sed eloquentia atque doctrina fieri putaretur” [halászok és írástudatlanok küldetnek prédikálásra, nehogy azt gondolják, hogy a hívők hite nem Isten erejéből, hanem ékeszszólásból és tudományból fakad] – idézi Beda Venerabilis), középkori elterjedésére példa Segni Bruno („Sapientiores sunt piscatores et rustici Deum timentes, quam episcopi et sacerdotes ualde litterati, salutem negligentes” – Bölcsőbbek a halászok és az Istent féltő egyszerűek, mint a túlművelt püspökök és papok, akik az üdvösséget elhanyagolják).³³ Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában a halászok követését fontosabbnak tartja a szabad művészetek tanulmányozásánál:

[E]lőbb kerested az igaz fény útját, mint hogy megismerted volna a filozófusok vak bölcsességét: előbb vonultál remeteségbe a halászok nyomdokán járva, mint hogy megizzadtál volna a szabad művészetek nem is tudományaiban, hanem ostobaságaiban.³⁴

Krisztus filozófusok és szónokok helyett együgyűeket és halászokat küldött: „non miserit philosophos et oratores, sed simplices potius et piscatores.”³⁵ Mivel

33 „Denique piscatores ex illis legimus potius quam litteratos. Ille autem, qui accepit potestatem celi et dominationem in omni saeculo post Deum, potius, ut ita dicam sapiebat instrumenta pisces capiendi quam legere; Iste nuper in nauis sine litteris, nunc inter doctissimos disputabat de interioribus Dei; Veniat uero ad prophetas, qui non litterati sed dominici rustici fuerunt. Disputet cum Petro et suis, qui non oratores sed piscatores extiterunt.” Szent Gellért 1978, 12., 47., 123., 152.; Szent Jeromos 1845b, 33.; Beda 1960b, 446.; Segni 1854, 1047. Lásd Grundmann 1958.

34 „[A]nte veri luminis aditum requisisti quam caecam philosophorum sapientiam disceres: ante ad eremum peruolasti, sequens vestigia piscatorum, quam liberalium artium non dicam studiis sed stultitiis insudares.” Petrus Damiani 1853, 695.

35 Petrus Damiani 1853, 697.

a tudományok a bölcsességből származnak, az igazi bölcs nem szorul a tudományokra és az iskolai képzés különböző szakaszaira:

Mivel az írás az értelemből születik, nem az értelem származik az írásból, akinek értelme sértetlen, nem szorul az írásra. Az írásoktatásban ugyanis, ahol az ifjak az érthető beszéd első betűit elsajátítják, egyesek bizony az abecedarius, mások a syllabarius, megint mások a nominarius, némelyek pedig a calculator nevet kapják; és amikor ezeket a neveket halljuk, belőlük azonnal megtudjuk, hogy az ifjak hol tartanak az előmenetelben.³⁶

Petrus Damiani ezzel vigasztalja munkájának címzettjét, aki a tudományok művelőihez képest műveletlennek tartja magát:

Hiszen az ő tegezükből kerül elő eme szándék kétségkívül mérgezett nyila, hogy a könyvek tanulmányozását a világban maradó kortársaidtól megirigyeld, és ezért őket okosnak és tájékozottnak, magadat pedig becsapottnak és balgának hidd.³⁷

Ebben a gondolatkörben használja Szent Gellért a *uerba, licet rusticana* (bár egyszerű szavak) kifejezést, amelynek klasszikus és patrisztikus előképei között szerepel Tibullus (*Elegiae* 2.1.52: „Cantaui certo rustica uerba pede” [biztos lábbal énekelte az egyszerű szavakat]), 2.3.4: „Verbaque aratoris rustica discit Amor” [és a földműves egyszerű szavait tanulja Amor]), Fronto (*Ad M. Caesarem et inuicem* 4.3.2: „in uerbis rusticanis” [egyszerű szavakban]) és Szent

36 „Nam cum litterae oriuntur ex sensu, non sensus procedat ex litteris, cui sensus incolumis est litteras non requirit. In litterario quippe ludo, ubi pueri prima articulatae vocis elementa suscipiunt, alii quidem abecedarii, alii syllabarii, quidam vero nominarii, nonnulli etiam calculatores appellantur; et haec nomina cum audimus, ex ipsis continuo quis sit in pueris profectus agnoscimus.” Petrus Damiani 1853, 698.

37 „Ex eorum quippe pharetra procul dubio toxicata cogitationis huius sagitta depromitur, ut litterarum studia remanentibus in saeculo coaevus tuis invidias, et in hoc eos cautos et providos, te vero deceptum et fatuum credas.” Petrus Damiani 1853, 702.

Jeromos („Venerationi mihi semper fuit non uerbosa rusticitas, sed sancta simplicitas” – A bőbeszédű egyszerűség helyett mindig a szent együgyűséget tiszteltem).³⁸

A szentírási könyvek szerzői, Jeremiás próféta, Szent János, Szent Pál képviselik az igazi filozófusokat Szent Gellértnél:

[U]num celestium philosophorum (a mennyei filozófusok egyikét – a Jelenések könyve szerzője); Paulus, praeclarissimus orbis doctor; sapienter disputabat Paulus, fons et manatio doctrinarum; Hieremias, diuinus per omnia uir, refutauit Platonem et sua; omnem deliberationem mortalium philosophorum transcenderunt, omnibus acutiores atque disertiores inuenti sunt; Paulus et omnes, qui sue scole fuerunt (Pál, a világ legragyogóbb tanítója; bölcsen értekezett Pál, a tanítások forrása és kiáradása; Jeremiás, a mindenben isteni férfiú, megcáfolta Platón és tanításait; a halandó filozófusok minden megfontolását felülmúlták, mindenben okosabbnak és ékesszólóbbnak mutatkoztak; Pál és mindenki, aki az iskolájához tartozott).

A *caelestis philosophia* mint kulcsfogalom szerepel a középkor népszerű szerzőinél: Cassiodorus („Paulus igitur in Ariopagi medio constitutus caelestis philosophiae mella fundebat; caelestis philosophiae uerus ordo” – Pál tehát az Areopágusz közepén megállván a mennyei filozófia mézét ontotta; a mennyei filozófia igaz rendje), Beda Venerabilis („optimam partem philosophiae caelestis” – a mennyei filozófia legjobb részét) és Hrabanus Maurus (*caelestis philosophiae doctrina* – a mennyei filozófia tanítása).³⁹ Hasonló szókinccs jellemzi Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkáját is: „Discumbis, frater, ad mensam Dei, sufficient tibi dapes coelestis eloquii” (telepedj, testvér, az Isten asztalához, legyenek neked elegendők a mennyei ékesszólás táplálékai).⁴⁰

38 Szent Gellért 1978, 132.; Szent Jeromos 1910–1918 (vol. 54), 525.

39 Szent Gellért 1978, 20., 23., 35., 41., 48., 62.; Cassiodorus 1847, 1396.; Cassiodorus 1958, 55.; Beda 1960a, 231.; Hrabanus 1852c, 1307.

40 Petrus Damiani 1853, 704.

A pogány elődök

Szent Gellért gyakrabban említi a pogány szerzőket és a világi tanítókat, mint az egyházatyákat; az ókori filozófusokat és XI. századi követőiket pedig azonos módon jellemzi:

Tehát sokan sok mindent tudván, bár beavatottak, tudatlanná válnak, mint az ostoba bölcsek, akik száma a Szentlélek szerint végtelen; Teljesen Isten ellen lázad egyedül az emberben bízva, amint az ostoba, úgy a bölcs, amint a tanulatlan, úgy az írástudó, amint a szegény, úgy a gazdag, amint a szolga, úgy a gazda.

A *stultus/sapiens* ellentétpár szentírási források (Péld 10.1, 10.8, Préd 1.15: „et stultorum infinitus est numerus”, Préd 2.19, Róm 1.22, 1Kor 1.20, 1Kor 3.18) mellett klasszikus és patrisztikus előképekkel is rendelkezik – Cicero (*De oratore* 1.51.221): „neque uult ita sapiens inter stultos uideri” (és így nem akar az ostobák közt bölcsnek látszani), Quintilianus (*Institutio oratoria* 5.10.74): „qui est sapiens, stultus non est” (aki bölcs, nem ostoba), Martianus Capella (*De nuptiis Philologiae et Mercurii* 4.385): „siquidem stultitia sapientiae ita contraria est, ut non eiusdem sapientiae stultitia sit, aut ad illam sit stultitia” (mivel az ostobaság annyira ellentétes a bölcsességgel, hogy nem ugyanazon bölcsességhez tartozó ostobaság és nem is ahhoz képest ostobaság), Szent Ágoston: *stulti sapientes* (ostoba bölcsek).⁴¹ Nem előzmények nélküli Szent Gellért *stulti philosophi* (ostoba filozófusok) kifejezése sem: „magis adherent stultorum neniis philosophorum dictisque gentilium, quam eloquiis prophetarum et euangelistarum” (inkább ragaszkodnak az ostoba filozófusok énekeihez és a pogányok mondásaihoz, mint a próféták és az evangélisták ékesszólásához) – használja már Szent Jeromos („non secundum stultos

41 „Ergo multi multa scientes quanquam participantes inscii facti sunt, ut stulti sapientes, quorum numerus a Spiritu sancto perhibetur infinitus; Omnis contra Deum insurgit solius confidens in homine, ut stultus, sic sapiens, ut indoctus, sic litteratus, ut pauper, sic diues, ut seruus, sic dominus.” Szent Gellért 1978, 28., 119; Szent Ágoston 1841, 1936.

philosophos et quosdam hereticos” – nem az ostoba filozófusok és némely eretnekek szerint), Beda Venerabilis („nulla philosophiae saecularis secta, quae ab aliis aequae stultae philosophiae sectis mendacii redarguatur” – nincs a világi filozófiának olyan irányzata, amelyet a hasonlóan ostoba filozófia más hazug irányzatai megcáfolnának) és Szent Jeromos nyomán Hrabanus Maurus is („non secundum stultos philosophos et quosdam haereticos” – nem az ostoba filozófusok és némely eretnekek szerint).⁴² Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában ugyanezen kifejezések szerepelnek például akkor, amikor leírja, hogy Szent Benedek miként tért vissza az iskolai tanulmányoktól a krisztusi egyszerűséghez:

De a régieket mellőzve forduljunk újra az újabbakhoz! Szent Benedeket irodalmi tanulmányokra bírják, de hamarosan visszatér Krisztus bölcs egyszerűségéhez; és mivel az iskolát felcserélte a jámbor együgyűséggel, ezt az írást hagyta egy asszony rostáján, amit a világ bölcsei maguktól nem tudnak megfejteni a geometria vagy az asztronómia tudományának asztalánál.⁴³

A *stulto sapienti* kifejezés használatán túl⁴⁴ Petrus Damiani említ egy bizonyos Leót, aki a zsoldárokon kívül semmit nem tanult meg, szentírási és lelki ismeretekben mégis felülmúlta a világi filozófusokat:

Mivel említettük az ostobán képzettet, tegyük hozzá a bölcsen tanulatlant. Itt bizony Leó (mivel a zsoldárokon vagy ki tudja, milyen teljesen jelentéktelen és felesleges dolgon kívül) írást nem tanult, mégis bármely grammatikust és világi filozófust felülmúl az Írások ismeretében és a lelki útmutatások alaposágában.⁴⁵

42 Szent Gellért 1978, 66.; Szent Jeromos 1969, 81.; Beda 1850, 130.; Hrabanus 1851, 912.

43 „Sed et, veteribus omissis, ad modernos iterum veniamus. Beatus Benedictus ad litterarum studia mittitur, sed mox ad sapientem Christi stultitiam revocatur; et, quia scholam pia rusticitate mutavit, hoc descriptum reliquit in capisterio mulierculae, quod de se mundi sapientes exprimere nequeunt in mensa geometricae vel astronomicae disciplinae.” Petrus Damiani 1853, 699.

44 Petrus Damiani 1853, 700.

45 „Posuimus enim stulte peritum, apponamus sapienter indoctum. Hic plane Leo (cum praeter psalmos, aut nescio quid tenuissimum et extremum) litteras non didicerit,

Ebben az értelemben az igazi bölcs az, aki a világot a világi filozófia eszközeivel múlja felül: „Hic itaque prudens, hic vere dicendus est sapiens, qui, dum mundum calcibus abiicit, ipsum mundi principem philosophando deludit” (Tehát értelmesnek, igazán bölcsnek azt nevezhetjük, aki míg a világot elutasítja, magát a világ fejedelmét a bölcselkedésben bolonddá teszi).⁴⁶ Azt kérdezi munkája címetzettjétől, vajon ki gyújt lámpát ahhoz, hogy lássa a Napot:

Ezért, legkedvesebb fiam, ne keresd az olyan bölcsességet, amely téged a méltatlanokhoz és pogányokhoz sorol! Ugyan ki gyújt lámpást ahhoz, hogy lássa a Napot? Ki használ fáklyákat ahhoz, hogy a ragyogó csillagok fényét lássa? Így aki Istent vagy szentjeit tiszta szándékkal keresi, nem szorul idegen fényre ahhoz, hogy meglássa a valódi fényt. Hiszen a valódi bölcsesség felfedi magát az őt keresőknek, és a csalóka helyett az ártatlan fény segítségével villámlásként mutatja meg magát.⁴⁷

Isten az igazi bölcsesség: „In Deo igitur, qui vera est sapientia, quaerendi et intelligendi finem constitue: hunc assiduus meditare, in eo iugiter requiesce” (Tehát Istenben, aki a valódi bölcsesség, határozd meg a kutatás és a megértés célját: őt tanulmányozd szorgalmasan, őbenne nyugodj meg véglegesen).⁴⁸

A XI. századi történetíró, Rodulfus Glaber *Historiae* című munkájában beszámol arról, hogy az eretnek grammatikus Ravennai Vilgard a szabad művé-

---

grammaticos quoslibet ac mundi philosophos in Scripturarum notitia et consiliorum spiritualium profunditate praecellit.” Petrus Damiani 1853, 701.

46 Petrus Damiani 1853, 701.

47 „Quocirca, dilectissime fili, noli huiusmodi sapientiam quaerere, quae tibi simul cum reprobis et gentilibus valeat convenire. Quis enim accendit lucernam, ut videat solem? Quis scolacibus utitur ut stellarum micantium videat claritatem? Ita qui Deum vel sanctos eius sincero quaerit intuitu, non indiget peregrina luce ut veram conspiciat lucem. Ipsa quippe vera sapientia se quaerentibus aperit, et sine adulterinae lucis auxilio innociduae se fulgor ostendit.” Petrus Damiani 1853, 701–702.

48 Petrus Damiani 1853, 702.

szetek közül itáliai szokás szerint csak a grammatika iránt vonzódott, ezért egy éjjel Vergilius, Horatius és Juvenalis szelleme elragadta:

Tehát egy Vilgard nevű ember, a grammatika művészetének tanulmányozásában inkább szorgalmas, mint tehetséges, ahogyan az itáliaiak körében mindig szokás volt a többi művészet elhanyagolása, csak a grammatikát bújta. Őt pedig, miután a művészetének tudományából fakadó magabiztossággal felfuvalkodva kezdett egyre ostobábbnak tűnni, egy éjjel a költő Vergilius, Horatius és Juvenalis alakjában démonok szállták meg, és megjelenvén hazug köszönetet mondtak neki, amiért könyveik tartalmával olyan odaadóan foglalkozik, és amiért utóéletük sikeres hírnöke; ráadásul megígérték neki, hogy ezután részese lesz a dicsőségüknek.⁴⁹

Az itáliai grammatikus jellemzésére szolgáló újszövetségi kifejezést (*ex scientia [...] inflatus*) alkalmazza Petrus Damiani is, munkájának teljes címe ráadásul *De sancta simplicitate scientiae inflanti anteponenda: et cum scientiam, quae inflat, immoderatus flagitas, charitatem, quae aedificat* (1Kor 8.1), *insipienter offendas* (és amíg a tudást, ami felfuvalkodottá tesz, túlzottan keresed, a szeretetet, ami épít, okatlanul megsérted).⁵⁰ Petrus Damiani továbbá szintén említ egy rómain, aki nem csupán Cicero és Vergilius iránt vonzódik, de a tudományok minden ágában már-már túlságosan is képzett:

Manapság pedig Róma városában él egy testvér, aki Gallia egy igen előkelő családjából származik, és akinek nevét elhallgatom, mert a testvér rossz híre elborzaszt. Nem tudom, bármely hasznos tulajdonságnak híján van-e.

49 „Quidam igitur Vilgardus dictus, studio artis grammatice magis assiduus quam frequens, sicut Italicis mos semper fuit artes negligere ceteras, illam sectari. Is enim cum ex scientia sue artis cepisset inflatus superbia stultior apparere, quadam nocte assumpsere demones poetarum species Virgilii et Oratii atque Iuuenalis, apparentesque illi fallaces retulerunt grates quoniam suorum dicta uoluminum carius amplectens exercebat, seque illorum posteritatis felicem esse preconem; promiserunt ei insuper sue glorie postmodum fore participem.” France 1989, 92. Lásd még Ward 1988; Landes 2000.

50 Petrus Damiani 1853, 698.

Ugyanis a külső erények megannyi virágában ragyog: nemes, mint egy császár; ránézésre jóképű; úgy szónokol, mint Tullius; úgy versel, mint Vergilius; a templomban erős harsona; körültekintő és éles eszű a kánonjogban; tudományosan értekeznek, mintha könyvből olvasná a szavakat; népnyelven szólva a római kifinomultság szabályát nem szegi meg.⁵¹

A hét szabad művészet már említett klasszikus hagyományának eredeti forrása a latin középkor számára természetesen az ókori Róma: Cicero (*De officiis* 1.42.150: „Inliberales autem et sordidi quaestus mercennariorum omnium, quorum operae, non quorum artes emuntur” [Szabad emberhez pedig nem méltó és alávaló a foglalkozása minden napszámosnak, akiknek a munkáját és nem a művészetét veszik meg]; *De oratore* 3.32.127: „nec solum has artis, quibus liberales doctrinae atque ingenuae containerentur, geometriam, musicam, litterarum cognitionem et poetarum” [és nem csupán azon művészeteket, amik a szabad emberhez méltó és nemes tudományokat tartalmazzák, a geometriát, a zenét, az irodalom és a költők ismeretét]) és Seneca (*Epistulae morales ad Lucilium* 88.23: „hae artes, quas *enkuklios* Graeci, nostri autem *liberales* uocant” [ezek a művészetek, amiket a görögök *enkyklios*nak, a mieink pedig *liberalis*nak hívnak]).⁵² A *liberalis* kifejezés azonban hosszú utat tett meg addig, amíg megjelent Szent Gellért munkájának teljes címében: *Deliberatio Gerardi Moresenae aecclesiae episcopi Supra Hymnum Trium puerorum Ad Iningrimum Liberalem* (kiemelve a fol. 1r tetején vörös kapitális betűkkel). Az ajánlás a szabad művészetekben jártas valós vagy képzelt hallgatóságra enged következtetni, ugyanakkor tükrözi Seneca egyik ajánlását is (*De beneficiis*): *ad Aebutium liberalem de beneficiis*. Szent Gellért nem a klasszikus, késő ókori és kora középkori

51 „Hodie certe in Romana urbe frater advivit, ortus de summis proceribus Galliarum, cuius nomen taceo, quia fratris ignominiam perhorresco. Cui nescio an aliquid utilitatis desit. Tot siquidem exteriorum bonorum floribus enitescit: nobilis ut imperator; pulcher aspectu quodammodo; sicut Tullius loquitur; ut Virgilius poetatur; tuba vehemens in Ecclesia; perspicax et acutus est lege divina; scholastice disputans, quasi descripta libri verba percurrit; vulgariter loquens, Romanae urbanitatis regulam non offendit.” Petrus Damiani 1853, 700.

52 Lásd Baebler 1885, 29. Lásd még Meier 1886–1887; Parker 1890; Abelson 1906; Lutz 1956; De Rijk 1965; Gibson 1993; Cristante 1997; Hadot 1997.

értekezések tudományos alaposágával dolgozik, mégis tanúságot tesz az ókori görög és római tekintélyek korabeli áttételes ismeretéről, például felsorolja a görög filozófiai iskolákat: akadémius, peripatetikus, platonikus, sztoikus, gümnoszofista.⁵³ Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájának ajánlása szintén a *liberalis* kifejezést állítja középpontba, bár Szent Gellért munkájának ajánlásával éppen ellentétes értelemben (*Argumentum*): „Consolatur Aripriandum monachum, qui ingenium liberalibus disciplinis in saeculo non excoluerit” (Vigasztalja Aripriandus szerzetest, aki elméjét nem művelte ki a szabad művészetek területén a világban).⁵⁴ Tehát amíg Szent Gellért címzettje, Isingrimus *liberalis*, Petrus Damiani címzettje, Aripriandus *inliberalis*. Ebben az összefüggésben a Szent Gellért munkája címadásának elején szereplő *deliberatio* és a végén szereplő *liberalis* kifejezések együttes megjelentetése akár szándékos szójátéknak is tekinthető.

Szent Gellért a pogány filozófiát evangéliumi alapon cáfolja: „quibus dicitis (Mt 15.19) Plato philosophus comprobatur stultissimus dicens humana cogitata non de corde sed de cerebro manare” (e szavak bizonyítják, hogy a filozófus Platón a legnagyobb bolond, amikor azt mondja, hogy az emberi gondolatok nem a szívből, hanem a fejből származnak). A szóhasználat Szent Jeromos („adducetur et cum suis stultus Plato discipulis” – meggyőzi az ostoba Platón is a tanítványaival együtt) és Beda Venerabilis műveit idézi („quia stultum profecto est iuxta Platonem et Diogenem et quosdam alios philosophos” – mert valóban ostoba dolog Platón, Diogenész és némely más filozófus mellett).⁵⁵ Szent Gellért a *recusatio* irodalmi eszközeivel kéri olvasóját, hogy nézze el neki a dialektika stílusának kerülését: „Quaeso autem, ne dicas offendere stilum dialecticorum auditum, neque rusticam rationem magnum oratorem” (Kérlek pedig, ne mondd, hogy megsértem a dialektikusok ismert írásmódját, sem hogy az egyszerű gondolatmenet megsérti a nagy szónokot). A máshol is használt ellentétpárokhoz hasonlóan állítja szembe egymással a művelteket és

53 Szent Gellért 1978, 49. Lásd Jeuneau 1975.

54 Petrus Damiani 1853, 695.

55 Szent Gellért 1978, 96.; Szent Jeromos 1910–1918 (vol. 54), 61.; Beda 1955, 88. Lásd Marenbon 2002, 69., 71.

a halászokat, a dialektikusokat és az együgyűeket: „non eruditos, sed piscatores; non dialecticos, sed simplices” (nem művelteket, hanem halászokat; nem dialektikusokat, hanem egyszerűeket). Ezeket az ellentétpárokat tekintélyes szerzők használták korábban is: Szent Ambrus („Non creditur philosophis, creditur piscatoribus, non creditur dialecticis, creditur publicanis” – Nem hisznek a filozófusoknak, hisznek a halászoknak, nem hisznek a dialektikusoknak, hisznek az adóbérlőknek), Szent Jeromos („Oro te ut, philosophorum argumentatione deposita, Christiana mecum simplicitate loquaris, si tamen non dialecticos sequaris, sed piscatores; rusticani homines et uel rhetoricae uel dialecticae artis ignari” – Kérlek téged, hogy a filozófusok okoskodását elhagyva keresztény egyszerűséggel beszélj velem, már ha nem a dialektikusokat követnéd, hanem a halászokat; egyszerű emberek és a szónoklattanban és a dialektikában egyaránt járatlanok), Cassianus („Qui simplicem piscatorum fidem corde simplici retinentes non eam syllogismis dialecticis et Tulliana facundia spiritu concepere mundano” – Akik a halászok egyszerű hitét egyszerű szívvel megőrizve nem dialektikus következtetésekkel, tulliusi ékesszólással és e világi lelkesedéssel értették meg azt), Nagy Szent Gergely („Prius namque collegit indoctos, et postmodum philosophos; et non per oratores docuit piscatores, sed mira potentia per piscatores subegit oratores” – Ugyanis előbb gyűjtötte össze a tanulatlanokat és utána a filozófusokat; és nem a szónokok által tanította a halászokat, hanem csodálatos hatalommal a halászok által képezte a szónokokat), Ambrosius Autpertus („Nihil mihi Plato, nihil Cicero, nihil Omerus, nihil Virgilius, nihil Donatus, nihil Pompeius, nihil Seruius, nihil Sergius, nihil Priscianus contulit, sed si quid fortasse habere uideor, hoc de horreo dominicae praedicationis a Christo accepisse me fateor, non quo mihi et eorum scientia fuerit denegata, sed quo plus delectatus sim uerbis humillimi piscatoris quam superbissimi oratoris, plus diuinis intenderim quam humanis eloquiis” – Semmit nem adott nekem Platón, semmit Cicero, semmit Homérosz, semmit Vergilius, semmit Donatus, semmit Pompeius, semmit Servius, semmit Sergius, semmit Priscianus, ha tehát úgy látszik, hogy bármim is van, bevallom, hogy azt az isteni tanítás élestárából kaptam Krisztustól, nem azért, mert az ő tudományuk el volt zárva tőlem, hanem mert jobban gyönyörködtettek a legjelentéktelenebb halász, mint a legkiemelkedőbb szónok szavai, jobban vonzódtam az isteni, mint az embe-

ri ékesszóláshoz). E tekintélyes szerzők Szent Gellért mellett Petrus Damiani fogalmazására is hatottak: „Piscatorum namque sumus discipuli, non oratorum, ut ex ore Christiani non Latinitas Tullii, sed simplicitas resonet Christi” (Ugyanis halászok tanítványai vagyunk, nem szónokoké, hogy a keresztény szájából ne Tullius latinsága, hanem Krisztus egyszerűsége hangozzék).⁵⁶

Szent Gellért hasonlóan űz gúnyt a dialektikából: „Vide miraculum dialectice, hoc autem uiso erubescere ad philosophiam piscatoris, et discere melius scire a rustico reciatore quam a perito Aristarco et philosopho Ponsuphoclete” (Nézd a dialektika csodáját, azt látván pedig szégyelld magad a halász filozófiája láttán, és tanulj meg inkább tájékozódni az egyszerű hálövetőtől, mint a tudós Arisztarkhosztól és a filozófus Szophoklésztől). A gúnyos felszólítás megfogalmazása szintén előfordul korábbi és közel kortárs szerzőknél: Szent Ambrus („Denique uerba philosophorum excludit simplex ueritas piscatorum” – Végül is a filozófusok szavait kizárja a halászok egyszerű igazsága), Szent Jeromos („Legimus et litteras saeculares, legimus Platonem, legimus ceteros philosophos. Piscator noster inuenit quod philosophus non inuenit” – Olvastuk a világi könyveket is, olvastuk Platónt, olvastuk a többi filozófust. A mi halászunk rájött arra, amire a filozófus nem jött rá), Arnobius („quia non philosophi et rhetores, sed rustici et piscatores” – mert nem filozófusok és szónokok, hanem egyszerűek és halászok), Tours-i Gergely („Sed quid timeo rusticitatem meam, cum dominus Redemptor et deus noster ad destruendam mundanae sapientiae uanitatem non oratores sed piscatores, nec philosophos sed rusticos praelegit?” – De mit félek az egyszerűségetől, amikor Megváltó urunk és Istenünk az e világi bölcsesség hiábavalóságának lebontására nem szónokokat, hanem halászokat, és nem filozófusokat, hanem egyszerűeket választott?), Hrabanus Maurus („Non elegit reges aut senatores, aut philosophos, aut oratores. Imo uero elegit plebeios, pauperes, indoctos, piscatores” – Nem választott királyokat vagy szenátorokat, vagy filozófusokat vagy szónokokat. Éppen ellenkezőleg választott plebejusokat, szegénye-

56 Szent Gellért 1978, 12., 47.; Szent Ambrus 1962, 37.; Szent Jeromos 1845a, 167.; Szent Jeromos 1910–1918 (vol. 54), 367.; Cassianus 1888, 220.; Nagy Szent Gergely 1979–1985 (vol. 143B), 1705.; Ambrosius 1975, 636.; Reindel 1983–1993 (vol. 4.3), 452.

ket, tanulatlanokat, halászokat), Petrus Damiani („cum idem ipsi nobiscum non philosophorum sed discipuli sint utique piscatorum” – amikor ők maguk velünk együtt nem filozófusok, hanem mintegy halászok tanítványai), Szent Emmeram-i Otloh („Habeant amatores sapientiae secularis Tullium; nos imperiti et ignobiles, despecti et contemptibiles sequamur Christum, qui non philosophos, sed piscatores elegit discipulos” – Hagyjuk meg a világi bölcsesség kedvelőinek Tulliust; mi tudatlanul és ismeretlenül, lenézve és megvetve kövessük Krisztust, aki nem filozófusokat, hanem halászokat választott tanítványoknak). A görög szerzők említése Szent Gellértnél („quam a perito Aristarco et philosopho Ponsuphoclete” – mint a tudós Arisztarkhosztól és a filozófus Szophoklésztől) talán egy zavaros átvétel Sevillai Izidortól („Aristarcus etiam et Aristophanes atque Sofocles tragoediarum scriptores” – Arisztarkhosz is és Arisztophanész, valamint Szophoklész, a tragédiaírók).⁵⁷ Ebben az összefüggésben említi egyébként a kortárs Onulf, a speyeri székesegyház mestere, Szent Jeromos híres álmát: „Perpende Jheronimum diuinae scripturae scientissimum, fidei catholicae doctorem constantissimum; perpende quid ei cum acerrime cederetur, sit dictum: Ciceronianus es, non Christianus” (Fontold meg Jeromost, a szentírás legjobb ismerőjét, a katolikus hit legállhatatosabb tanítóját; fontold meg, mit mondtak neki, amikor a legvadabbul kínozták: Cicero-hívó vagy, nem Krisztus-hívó).⁵⁸ Szent Jeromos álmát idézi fel Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában Szent János evangélista és Nagy Szent Gergely pápa példája után:

János evangélista a világban szinte semmit nem tanult, de a szónokok és dialektikusok fortélyait megvetve Jézus egyszerű oktalanságához csatlakozott fiatalon. Itt pedig amíg könyve elején a legfőbb fény titka félelmetesen mennydörög, legott a filozófusok homályos szörszálhasogatása saját tudományaik sötét mélységében botorkál. Azután Szent Gergely

57 Szent Gellért 1978, 166.; Szent Ambrus 1964, 268.; Szent Jeromos 1958, 519.; Arnobius 1990, 58.; Tours-i Gergely 1885, 586.; Hrabanus 1852a, 20.; Reindel 1983–1993 (vol. 4.2), 63.; Szent Emmeram-i Otloh 1905, 112.; Sevillai Izidor 2003, 89.

58 Schauwecker 1963, 196–197. Lásd Wallach 1950; Evans 1977; Resnick 1986, 165–178.; Resnick 1987; Munk Olsen 1996; Gäbe 1999, 97–110.

pápa a grammatika művészetének tudományát addig-addig emlegeti leveleiben, hogy végül megtiltja használatát a keresztényeknek. Jeromost félelmetes emelvényhez hurcolják, szörnyű korbácsokkal verik: ráadásul nem más bűnnel vádolják, mint hogy Cicero-hívó.⁵⁹

Az antidialektikus iskola

A hét szabad művészet Sevillai Izidor nyomán való bemutatása ellenére Szent Gellért nem az izidori tudományfelfogás követője: a világi tudományok elleni állásfoglalása más megvilágításba helyezi a művészeti ágakat. A szakirodalom ezért az úgynevezett antidialektikus iskola képviselőjének tartja – Josef Anton Endres és mások éppen ezért együtt említik Szent Gellért, Szent Emmeram-i Otloh és Petrus Damiani munkáit mint a pogány filozófia és általában a klaszszikus hagyomány ellenpontjait. Max Manitius középkori latin irodalomtörténetében megerősíti velük kapcsolatban az antidialektikus jelzőt, ami ezáltal szakirodalmi közhely lesz.⁶⁰ Ebben az összefüggésben van jelentősége a filozófia és teológia kapcsolatára vonatkozó közkeletű megállapításnak: „Philosophia est ancilla theologiae” (A filozófia a teológia szolgálóleánya). Bár az elképzelés megvan az említett szerzőknél is, a megállapítást helytelenül tulajdonítják nekik: a megfogalmazás nem szerepel Szent Gellértnél, sőt egyik úgynevezett antidialektikus középkori szerzőnél sem. Franciscus Iacobus Clemens találta talán a legközelebbi változatot, ami egy körülírás Petrus Damianinál:

59 „Ioannes evangelista apud saeculum pene nil didicit, sed, spretis oratorum dialecticorumque versutiis, ad simplicem Iesu stultitiam puerulus commigravit. Hic tamen dum per libri sui principium summae lucis mysterium terribiliter intonat, illico philosophorum caeca subtilitas in tenebrosa studiorum suorum profunditate caligat. Praeterea beatus papa Gregorius artis grammaticae disciplinam eatenus in suis laudat epistolis, ut eam congruere denegat Christianis. Hieronymus ad tribunalia tremenda pertrahitur, flagris atrocioribus verberatur: cui tamen non aliud quam Ciceroniani nominis crimen impingitur.” Petrus Damiani 1853, 703.

60 Lásd Endres 1906; Grabmann 1909, 215–224.; Endres 1910; Endres 1913a; Endres 1913b; Endres 1915, 50–113.; Fenczik 1918, 59–70.; Manitius 1923, 74–81.; Kühár 1927; Geyer 1928, 186–187.; MacDonald 1933, 95–99.; Curtius 1939, 171.

Ezek pedig, amik a dialektikusok vagy szónokok érveiből fakadnak, nem könnyen hozhatók összhangba az isteni erény titkaival, és amik arra lettek kitalálva, hogy a következtetések eszközei vagy a beszédek szakaszai legyenek, nem fordulhatnak makacsul szembe a szent törvényekkel, és nem állíthatják következtetésük eredményeit az isteni erény útjába. Az emberi művészet ezen képessége tehát, ha olykor a szent írások tárgyalásához alkalmazza is, nem bitorolhatja elbizakodva a tanítás előjogát, hanem mint a szolgálóleánynak, engedelmeskednie kell úrnőjének egyfajta alárendelt szolgálatban, hogy előremenne ne tévedjen el, és a külső szavak következtetéseit keresve ne tévessze szem elől a legbensőbb erény fényét és az igazság helyes ösvényét.⁶¹

Szent Gellért és Petrus Damiani életének jelentős része szerzetesi, sőt remete környezetben telt, ami indokolhatja az úgynevezett antidialektikus szemléletet. A kutatás ugyanakkor egyre többször tesz kísérletet a XI. századi latin irodalom pogány eredetű és keresztény elemeinek megbékítésére.⁶² Már Csóka J. Lajos hangsúlyozta, hogy a patrisztikus hagyomány mellett a pogány filozófia és különösen a hét szabad művészet is hatott Szent Gellért gondolkodására – hozzá-téve, hogy a *Deliberatio* különleges latinsága nem járult hozzá a munka közép-kori népszerűségéhez.⁶³ Jean Leclercq szövegelemzése kimutatták, hogy Petrus Damiani munkáival ellentétben Szent Gellért szókinccse nem tükröz bencés szellemiséget, nem mutat párhuzamokat Szent Benedek Regulájával; általában

- 61 „Haec plane, quae ex dialecticorum uel rhetorum prodeunt argumentis, non facile diuinae uirtutis sunt aptanda mysteriis, et quae ad hoc inuenta sunt, ut in sillogismorum instrumenta proficiant uel clausulas dictionum, absit, ut sacris se legibus pertinaciter inferant et diuinae uirtutis conclusionis suae necessitates opponant. Quae tamen artis humanae peritia, si quando tractandis sacris eloquiis adhibetur, non debet ius magisterii sibimet arroganter arripere, sed uelut ancilla dominae quodam famulatus obsequio subseruire, ne si praecedit, oberret, et dum exteriorum uerborum sequitur consequentias, intimae uirtutis lumen et rectum ueritatis tramitem perdat.” Reindel 1983–1993 (vol. 4.3), 354. Lásd Clemens 1856, 15. Lásd még Gábrriel 1954, 25–33.; Leff 1958, 96.; Copleston 1959, 146.; Newald 1960, 201., 207.; Gábrriel, 1962, 13–14.; Lhotsky 1970, 336.; Györfly 1977, 367–369.; Bertényi 1998, 108.
- 62 Lásd Viscardi 1938; Ghellinck 1948, 70., 93–96., 104.; Capitani, 1965; Resnick 1990; Resnick 1996. Lásd még Stock 1990; Jaeger 1992; Hartmann 1997, 73–95.
- 63 Csóka 1967; Csóka 1980, 48–51. Lásd még Szennay 1980; Szovák 2001.

pedig a monasztikus értékrend hiánya arra utal, hogy nem érdemes a kelletténél jobban hangsúlyozni az egyébként valóban befolyásos bencés szerzetesség szerepét a XI. századi latin irodalomban. Szent Benedek Regulája nélkül is éltek különböző remeteközösségek vagy vándorló remeték Nyugaton, például éppen Ravenna vagy Velence környékén, ahonnan Szent Gellért érkezett Magyarországra, ahol pedig úgy lett remete, majd püspök, hogy közvetlen bencés kapcsolata nem mutatható ki.⁶⁴

Párhuzamos életrajzuk hozzájárulhatott ahhoz, hogy Szent Gellért és Petrus Damiani hasonlóan viszonyult a világi tudományokhoz. Bár Petrus Damiani munkái magasabb szintű iskolázásról és tájékozottságról árulkodnak (amihez hozzájárult Fonte Avellana kolostori könyvtára is), Szent Gellért szintén rendelkezett a latin klasszikusok és az ókori filozófia bizonyos szintű ismeretével, még ha legtöbbször csak patrisztikus közvetítéssel is – különben nem bírálhatták azt, amit nem ismertek.⁶⁵ Amint az egyházi és világi tudományok látszólagos ellentmondásának feloldásakor Karl F. Morrison megállapította: „Damiani felkarolta a szabad művészeteket abban a pillanatban, amint úgy érvelt, hogy szerzetesek ne tanulják őket.”⁶⁶ Az úgynevezett dialektikus és antidialektikus iskola ellentéte, illetve a *ratio* és *auctoritas* XI. századi látszólagos ellentmondása a források helyett sokszor inkább csak a szakirodalomból olvasható ki, amely népszerű és meggyökeresedett félreértések vagy félreértelmezések alapján sokszor leegyszerűsítő. A hét szabad művészet ismerete és a világi tudományok egyidejű bírálata jobban érthető akkor, ha a hangsúly az állítólagos ellentmondás felől a kölcsönösség felé tolódik el. A hét szabad művészet és a klasszikus hagyomány szoros középkori kapcsolata ellenére Szent Gellért ettől még nem klasszikusan képzett tudós, és nem rendelkezik például egy Gerbert d’Aurillac klasszikus műveltségével.⁶⁷ Nem is tartozik a XI. század legjelentősebb szerzői közé, de pontosan ezért fontos mint a korban Nyugaton átlagos, Magyaror-

64 Leclercq 1971. Lásd még Labande 1973; Leonardi 1993.

65 Lásd Blum 1947, 58–64., 129–134., 204–205.; Dressler 1954, 62–63., 175–212.; Gonsette 1956; Leclercq 1960, 168–176.; Cantin 1975; Cantin 1997; Resnick 1992; Holopainen 1996, 6–43. Lásd még Mohrmann 1958, 276.

66 Morrison 1983, 37. Lásd még Meersseman 1958.

67 Lásd Reimsi Richer 2000, 193–194. Lásd még Wagner 1983; Gasc 1986; Lindgren 2001.

szágon viszont akkor kivételes műveltség képviselője. A klasszikus hagyomány egyidejű felhasználása és megvetése pedig nála sem képmutatás, hanem irodalmi eszköz az iskolázottság és a hithűség igazolására.⁶⁸

Szónoklattan és nyelvtan

Szent Gellért így zárja a *Deliberatio* nyolcadik és egyben utolsó könyvét: „ideo octava istiusmodi operis scedula consuetum epilogum flagitat: Sit nomen Domini benedictum, ex hoc nunc, et usque in saeculum. Amen” (ezért jelen munka nyolcadik könyve a szokásos befejezésért kiált: Legyen áldott az Úr neve most és mindörökké. Ámen). Mind a nyolc könyv zárása ez a rímes imádság a Zsoltárok (112.2: „Sit nomen Domini benedictum ex hoc nunc et usque in saeculum”) és Dániel alapján (2.20: „Sit nomen Dei benedictum a saeculo et usque in saeculum”), közelebbi forrása a szentmise liturgiája és a szerzetesi *officium* válaszos formája („Versus: Sit nomen Domini benedictum. Responsio: Ex hoc nunc et usque in saeculum”). Horváth János ezt stilisztikai díszítésnek tartja, amihez hozzátéhető, hogy egyidejűleg visszatérés a klasszikus szónoklattan *grandiloquum genus* stílusszintjére minden könyv végén. (Liturgikus jelentősége természetesen elsődleges, a Zsolt 112.2 gyakran szerepel ebben az összefüggésben – például Cassiodorus magyarázatában.⁶⁹) Ez a szerepe Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában is: *Sit nomen Domini benedictum*.⁷⁰

A klasszikus szónoklattan és a keresztény imádság (mindkettő *oratio*) összehasonlításakor Szent Gellért bírálja a világi tanítókat, akik szabad művészetekben való jártasságukkal kérkednek: „Veniat uero ad prophetas, qui non litterati sed dominici rustici fuerunt. Disputet cum Petro et suis, qui non oratores sed piscatores extiterunt” (Jöjjön pedig a prófétákhoz, akik nem írástudók, hanem jámbor egyszerűek voltak. Értekezzék Péterrel és övéivel, akik nem szónokok, hanem ha-

68 Lásd Nemerkenyi 2001.

69 Szent Gellért 1978, 179.; Cassiodorus 1958 (vol. 98), 1025. Lásd Horváth 1954, 115. Lásd még Caplan 1933; McKeon 1942; Quadlbauer 1962, 15–17., 57–63.; Murphy 1967; Dickey 1968; Ward 1978; Prill 1987.

70 Petrus Damiani 1853, 704.

lászok voltak).⁷¹ A latin ékesszólás mestere, Cicero a szónoklattan jelképe pozitív és negatív értelemben egyaránt; ez a kettősség jelenik meg a *Deliberatio* első könyvében, ahol Cicero hírneve és a szerző célja ütközik: „In hoc quoque nobis aderis, nisi brachiis Ciceronis astringaris” (Ebben is mellettünk lennél, ha Cicero karjai nem tartanának fogva).⁷² A pogány ékesszólásnál fontosabb a keresztény ékesszólás, Cicerónál és minden e világi szónoknál fontosabb Szent Pál (a közép-fokú melléknevek halmozásán túl lényeges a *humanis* melléknév használata, mert a legelső *orator* Krisztus): „Non dubites Cephana Aristotile profundior, non Paulum cunctis humanis oratoribus eloquentior, non Iohannem omni celo altior, non Iacobum tuo Plotio expeditior” (Ne kételkedj abban, hogy Kéféás alaposabb Arisztotelésznél, hogy Pál ékesszólbóbb az összes emberi szónoknál, hogy János magasabb minden égboltnál, hogy Jakab haladóbb Plótinoszodnál). Az összehasonlítások patrisztikus előzményei között szerepel Szent Jeromos: „Quid Aristoteli et Paulo? Quid Platoni et Petro?” (Mi köze Arisztotelésznek Pálhoz? Mi köze Platónnak Péterhez?)⁷³ Ilyen összehasonlítás szerepel Petrus Damiani *De sancta simplicitate* című munkájában is: „Iulianus Caesar et Donatus martyr uno tempore didicerunt. Et ille quidem permansit in studiis, hic secutus est vestigia veritatis” (Iulianus császár és Donatus vértanú ugyanabban az időben tanultak. Amaz viszont megmaradt a tudományoknál, emez az igazság nyomait kereste).⁷⁴

Szent Gellért szónoklattani felkészültsége legfeljebb felületesnek mondható, mégsem jelentéktelen, mert a *Deliberatio* elsődleges célja az elmélkedés. A szónoklattan megjelenése nem véletlen, de nem is feltétlenül szándékos állásfoglalás eredménye, hanem inkább annak a jellegzetes kettősségnek a nyoma, ami a XI. századra már hagyományossá vált. Alcuin életrajza például beszámol arról, hogy egyaránt hatott rá Vergilius és a zsoltárok költészete: „corde dicebat imo: [...] si [...] plusque ultra Virgillum quam psalmodiarum modulationem amauero” (legbelül mondogatta: [...] ha [...] inkább kedveltem Vergiliust, mint a zsoltárok énekét). A latin klasszikusokat ugyanis nem csupán a tartalom mi-

71 Szent Gellért 1978, 152.

72 Szent Gellért 1978, 5.

73 Szent Gellért 1978, 12.; Szent Jeromos 1990, 18.

74 Petrus Damiani 1853, 702.

att, hanem a tartalom mellett vagy éppen annak ellenére a nyelv miatt is tanulmányozták annak érdekében, hogy a keresztény irodalom nyelve szabályos legyen.⁷⁵ Ez a hagyomány erős volt a XI. században is – amint Robert Black megállapította Petrus Damiani kapcsán: „úgy beszélt, mint aki ismeri az el-lenséget: kora egyik legkiemelkedőbb latinistája volt [...]”.⁷⁶ Szent Gellért nem olyan latinista, mint Petrus Damiani, de közvetve elismeri az ókori szónoklat-tan jelentőségét akkor, amikor a keresztény tanítást a görög és római szerzők fi-lozófiai megállapításai elé helyezi. Ebben az értelemben Petrus Damiani mellett párhuzam lehet Novarai Gunzo a X. század közepéről, aki megvédi a szabad művészeteket a csaló grammatikustól egy Reichenau szerzeteseinek írt levelé-ben (Sankt Gallen szerzeteseinek vádjai ellen, akik szerint nem jól tud latinul):

Ezeket futólag említettem meg, nem azért, hogy a művészetek legfonto-sabbjait kiemeljem, hanem hogy a tanulatlan szerzetes ostabaságát elítéljem, mivel hiányzott belőle a szabad művészetek ismerete, inkább akart csalással grammatikusnak látszani, mint a művészetek ismeretét legalább külsőleg el-sajátítani. Van ugyanis belső és külső művészet is. Szerencsétlen, mivel bel-sőleg nem tudta, miért nem szerezte meg a művészeteket legalább külsőleg?⁷⁷

Éppen a nyelvtani ismeretek nélkülözhetetlenségének elfogadása nyomán java-solhatja Petrus Damiani a *De sancta simplicitate* című munkájában azt, hogy a *Deus* szó többes számban is ragozható: „Ecce, frater, vis grammaticam discere? Disce Deum pluraliter declinare. Artifex enim doctor, dum artem obedientiae noviter condit, ad colendos etiam plurimos deos inauditam mundo declinatio-nis regulam introducit” (Íme, testvér, akarsz nyelvtant tanulni? Tanuld meg az

75 Alcuin 1851, 92. Lásd Thompson 1948; Wieland 1992; Holtz 1997; Farrell 2001, 14–16.

76 Black 2001, 181.

77 „Haec strictim commemoravi, non quo artium prima ponerem, sed ut stultitiam indocti monachi reprehenderem, cui cum scientia abesset artium liberalium, maluit fraude grammaticus uideri, quam scientiam artium saltem extrinsecus adipisci. Est enim ars intrinsecus, est et extrinsecus. Infelix, quia intrinsecus fortasse artes non potuit, quare non saltem extrinsecus acquisiuit?” Novarai Gunzo 1853, 1300. Lásd Manitius 1911, 531–536.; Foligno 1929, 94.

Istent többes számban ragozni. Az alkotó mester ugyanis, amikor az engedelmesség intézményét újólag létrehozza, igen sok isten tiszteletére szolgáló, sehol nem hallott ragozási szabályt is bevezet).⁷⁸ A nyelvtani szabályok ugyanakkor emberi használatra vannak, a mindenható Isten nem szorul rájuk: „Nec enim Deus omnipotens nostra grammatica indiget” (Ugyanis a mindenható Isten a nyelvtanunkra sem szorul rá).⁷⁹ Mégis tartózkodni kell a világi tudományok túlzott alkalmazásától olyannyira, hogy a műveletlenek elől el is kell zárni őket: „Si ergo is qui terrenum illud dogma didicerat, ab eius compescitur usu, quanto magis qui necdum expertus est, ab eius prohibetur accessu?” (Ha tehát az, aki ama e világi tételt megtanulta, el van zárva annak alkalmazásától, mennyivel inkább megtiltják a hozzáférést annak, aki még nem is tapasztalt?)⁸⁰

A *Deliberatio* egyes könyveinek végén Szent Gellért az írás tevékenységének fáradtságos voltára hivatkozva zárja a gondolatmenetet a következő fordulatokkal:

[A]z íróvessző elfáradván; Mivel már valóban fáraszt minket az írás és közeleg az éhség csillapításának ideje; mielőtt asztalhoz ülnénk [...] bármennyire is sűrget az idő és fáraszt már minket az írás; mivel fáraszt minket az írás, az idő múlása pedig sűrgeti a befejezést; mivel fáraszt már minket az írás.

A külső körülményekre (éhség, idő múlása) való hivatkozások között a fáradtság említése egy-egy munka végén nem csupán az író vagy előadó, de az olvasó vagy hallgató türelmének határait is jelzi; gyakori előfordulása mutatja, hogy irodalmi közhelyről lehet szó – él vele Petrus Damiani is: „His igitur paucis rationem me uobis reddidisse sufficit, ne longior stilus fatigari uos nimia prolixitate compellat” (Legyen hát elegendő, ha ilyen röviden számolok be nektek, nehogy a hosszabb írás túlzott terjedelmével kifáraszson benneteket).⁸¹

78 Petrus Damiani 1853, 695.

79 Petrus Damiani 1853, 697.

80 Petrus Damiani 1853, 704.

81 „[F]atigato stilo; Quia uero iam nos stilus fatigat tempusque iminet reficiendi esuries; antequam ad mensam tendamus [...] quamlibet tempus instet et nos iam stilus fatiget;

Ami végül a klasszikus hagyomány középkori tovább élésében szereplő szófordulatokat illeti, Szent Gellért és Petrus Damiani hasonló forrásokból merít. A *Deliberatio* ötödik könyvében szerepel az „O ceca cupiditas” (Ó, vak vágyakozás) felkiáltás (amit a fol. 63v lapszéli jegyzete külön kiemel: *De ceca cupiditate* – A vak vágyakozásról) – klasszikus és középkori előzményei között szerepel Lucretius (*De rerum natura* 3.59: „caeca cupido” [vak vágy], 4.1153: „cupidine caeci” [vágytól vakok]), Cicero (*De inuentione* 1.2.2: „caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas” [a lélek vak és meggondolatlan úrnője, a vágyakozás], *Pro Sulla* 32.91: „o caecam cupiditatem” [ó, vak vágyakozás]), Sallustius (*De bello Iugurthino* 25.7: „cupidine caecus” [vágytól vak]), Ovidius (*Metamorphoses* 3.620: „caeca cupido” [vak vágy]), Seneca (*Epistulae morales ad Lucilium* 15.9: „caeca cupiditas” [vak vágyakozás]), Lucanus (*Bellum ciuile* 1.87: „cupidine caeci” [vágytól vakok]), Statius (*Thebais* 2.116: „caecumque cupidine” [és a vágytól vakot]) és Alcuin („caeca et temeraria cupiditas” [vak és meggondolatlan vágyakozás]). Petrus Damiani a következő fordulatot használja: „quia mentis eius oculum furiosa cupiditas caecat” (mivel lelkének szemét az őrjöngő vágyakozás elvakítja).⁸² A *Deliberatio* nyolcadik könyvében szerepel a „tumiditates et inflaciones” (dagadások és felfúvások) kifejezés – klasszikus és patrisztikus előzményei között szerepel Vergilius (*Aeneis* 3.357: „uela uocant tumidoque inflatur carbasus Austro” – rendelik a vitorlákat és a vásznat fújja a dagadó déli szél), Horatius (*Sermones* 2.5.98: „crescentem tumidis infla sermonibus utrem” – a feszülő tömlőt fújd fel dagályos beszéddel), Szent Jeromos (*de Hermagorae tumiditate* – Hermagorasz dagályosságáról) és Szent Ágoston („in corde uestro tumido et inflato” – duzzogó és felfuvalkodott szívetekben). Petrus Damiani a következő fordulatot használja: „tumor inflauerat” (a daganat felfújta).⁸³

---

stilo nos fatigante, calce uero hore terminum exposcente; cum nos iam stilus fatiget.” Szent Gellért 1978, 73., 78., 105., 134., 178.; Reindel 1983–1993 (vol. 4.3), 535.

82 Szent Gellért 1978, 68.; Alcuin 1851, 921.; Reindel 1983–1993 (vol. 4.3), 94.

83 Szent Gellért 1978, 142.; Szent Jeromos 1910–1918 (vol. 54), 464.; Szent Ágoston 1845a, 981.; Reindel 1983–1993 (vol. 4.1), 198.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Források

- Alcuin 1851.** Alcuin: *Dialogus de rhetorica et virtutibus*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 101. Migne, Paris, 1851. 919–950.
- Ambrosius 1975.** Ambrosius Autpertus: *Expositio in Apocalypsin*. In *CCCM* (ed. Robert Weber), vol. 27–27A. Brepols, Turnhout, 1975.
- Annales 1878.** *Annales Hildesheimenses*. In *MGH: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (ed. Georg Waitz), vol. 8. Hahn, Hannover, 1878.
- Arnobius 1990.** Arnobius: *Commentarii in Psalmos*. In *CCSL* (ed. Klaus-D. Daur), vol. 25. Brepols, Turnhout, 1990.
- Batthyány 1790.** Batthyány Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium*. Typis Episcopalibus, Karlsburg, 1790.
- Beda 1850.** Beda Venerabilis: *Hexaameron*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 91. Migne, Paris, 1850. 9–190.
- Beda 1955.** Beda Venerabilis: *Homeliarum evangelii libri II*. In *CCSL* (ed. David Hurst), vol. 122. Brepols, Turnhout, 1955. 1–378.
- Beda 1960a.** Beda Venerabilis: *In Lucae evangelium expositio*. In *CCSL* (ed. David Hurst), vol. 120. Brepols, Turnhout, 1960. 1–425.
- Beda 1960b.** Beda Venerabilis: *In Marci evangelium expositio*. In *CCSL* (ed. David Hurst), vol. 120. Brepols, Turnhout, 1960. 427–648.
- Boethius 1847.** Boethius: *In librum Aristotelis de interpretatione editio prima*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 64. Migne, Paris, 1847. 293–392.
- Cassianus 1888.** Cassianus. *De institutis coenobiorum et de octo principalium uitiorum remediis*. In *CSEL* (ed. Michael Petschenig), vol. 17. Tempsky, Prag–Wien; Freytag, Leipzig, 1888. 1–231.
- Cassiodorus 1847.** Cassiodorus: *Complexiones in Actus apostolorum*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 70. Migne, Paris, 1847. 1381–1406.
- Cassiodorus 1958.** Cassiodorus: *Expositio Psalmorum*. In *CCSL* (ed. Marcus Adriaen), vol. 97–98. Brepols, Turnhout, 1958.
- Concilium 1850.** *Concilium Toletanum IV*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 84. Migne, Paris, 1850. 363–390.

- Constantinescu 1984.** Constantinescu, Radu (ed.): *Gerard din Cenad: Armonia lumii sau tâlmăcire a cântării celor trei coconi către Isingrim dascălul*. Meridiane, București, 1984.
- Flaccus Albinus Alcuinus 1851.** *Beati Flacci Alcuini vita*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 100. Migne, Paris, 1851. 89–106.
- France 1989.** France, John (ed.): *Rodulfi Glabri Historiarum libri quinque*. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- Fulgentius 1968.** Fulgentius: *Epistula XIV ad Ferrandum*. In *CCSL* (ed. Iohannes Fraipont), vol. 91. Brepols, Turnhout, 1968. 383–444.
- Haymo 1852.** Halberstadtii Haymo: *Homiliae de sanctis*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 118. Migne, Paris, 1852. 747–804.
- Hrabanus 1851.** Hrabanus Maurus: *Commentaria in Matthaëum*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 107. Migne, Paris, 1851. 727–1156.
- Hrabanus 1852a.** Hrabanus Maurus: *Enarrationes in epistolas Pauli*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 112. Migne, Paris, 1852. 9–848.
- Hrabanus 1852b.** Hrabanus Maurus: *Commentaria ad cantica quae ad matutinas laudes dicuntur*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 112. Migne, Paris, 1852. 1089–1166.
- Hrabanus 1852c.** Hrabanus Maurus: *De videndo Deum, de puritate cordis et modo poenitentiae*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 112. Migne, Paris, 1852. 1261–1332.
- Hrabanus 1979.** Hrabanus Maurus: *De computo*. In *CCCM* (ed. Wesley M. Stevens), vol. 44. Brepols, Turnhout, 1979. 163–331.
- Karácsonyi–Szegefű 1976.** Karácsonyi Béla – Szegefű László: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. In *Világosság* 17/2 (1976): 97–99.
- Karácsonyi–Szegefű 1999.** Karácsonyi Béla – Szegefű László (ed.): *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Scriptum, Szeged, 1999.
- Kristó 1999.** Kristó Gyula (ed.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szege-di Középkorász Műhely, Szeged, 1999.
- Lactantius 1890.** Lactantius: *Diuinae institutiones*. In *CSEL* (ed. Samuel Brandt), vol. 19. Tempsky, Prag–Wien; Freytag, Leipzig, 1890.
- Lanfranchi 1968.** Lanfranchi, Luigi (ed.): *Benedettini in S. Giorgio Maggiore*.

- Vol. 2. *Documenti 982–1159*. Comitato per la Pubblicazione delle Fonti Relative alla Storia di Venezia, Venezia, 1968.
- Legenda 1938.** *Legenda sancti Gerhardi episcopi*. In SRH (ed. Madzsar Imre), vol. 2. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 461–506.
- Madas 1992.** Madas Edit (ed.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.
- Nagy Szent Gergely 1979–1985.** Nagy Szent Gergely: *Moralia in Iob*. In CCSL (ed. Marcus Adriaen), vol. 143–143A–143B. Brepols, Turnhout, 1979–1985.
- Nagy Szent Leó 1846.** Nagy Szent Leó: *Sermones inediti*. In PL (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 56. Migne, Paris, 1846. 1131–1154.
- Notker Balbulus 1853.** Notker Balbulus: *De interpretibus divinarum scripturarum*. In PL (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 131. Migne, Paris, 1853. 993–1004.
- Novarai Gunzo 1853.** Novarai Gunzo: *Epistola ad Augienses fratres*. In PL (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 136. Migne, Paris, 1853. 1279–1302.
- Petrus Damiani 1853.** Petrus Damiani: *De sancta simplicitate scientiae inflanti anteponenda*. In PL (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 145. Migne, Paris, 1853. 695–704.
- Petrus Damiani 1983.** Petrus Damiani: *Sermones*. In CCCM (ed. Ioannes Lucchesi), vol. 57. Brepols, Turnhout, 1983.
- Priscianus 1855–1859.** Priscianus: *Institutionum grammaticarum libri XVIII*. In GL (ed. Martin Hertz), vol. 2–3. Teubner, Leipzig, 1855–1859.
- Pseudo-Hermenbert 1910.** Pseudo-Hermenbert: *Vita Vincentiani confessoris Avolcensis*. In MGH: *Scriptores rerum Merovingicarum* (ed. Bruno Krusch – Wilhelm Levison), vol. 5. Hahn, Hannover–Leipzig, 1910, 112–128.
- Reimsi Richer 2000.** Reimsi Richer: *Historiae*. In MGH: *Scriptores* (ed. Hartmut Hoffmann), vol. 38. Hahn, Hannover, 2000.
- Reindel 1983–1993.** Reindel, Kurt (ed.): *MGH: Die Briefe der deutschen Kaiserzeit*. Vol. 4.1–4. *Die Briefe des Petrus Damiani*. MGH, München, 1983–1993.
- Saint Mihiel-i Smaragdus 1986.** Saint Mihiel-i Smaragdus: *Liber in partibus Donati*. In CCCM (ed. Bengt Löfstedt – Louis Holtz – Adele Kibre), vol. 68. Brepols, Turnhout, 1986.
- Scottus 1975.** Johannes Scottus Eriugena: *Expositiones in Ierarchiam coelestem*. In CCCM (ed. J. Barbet), vol. 31. Brepols, Turnhout, 1975.

- Sedulius 1885.** Sedulius: *Paschale opus*. In *CSEL* (ed. Iohannes Huemer), vol. 10. Gerold, Wien, 1885. 175–303.
- Segni 1854.** Segni Bruno: *Sententiae*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 165. Migne, Paris, 1854. 875–1078.
- Sevillai Izidor 2003.** Sevillai Izidor: *Chronica*. In *CCSL* (ed. Jose Carlos Martin), vol. 112. Brepols, Turnhout, 2003.
- Szent Ambrus 1962.** Szent Ambrus: *De fide*. In *CSEL* (ed. Otto Faller), vol. 78. Hoelder–Pichler–Tempisky, Wien, 1962.
- Szent Ambrus 1964.** Szent Ambrus: *De incarnationis dominicae sacramento*. In *CSEL* (ed. Otto Faller), vol. 79. Hoelder–Pichler–Tempisky, Wien, 1964. 223–281.
- Szent Ágoston 1841.** Szent Ágoston: *In Ioannis evangelium tractatus*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 35. Migne, Paris, 1841. 1379–1976.
- Szent Ágoston 1845a.** Szent Ágoston: *Sermones*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 38. Migne, Paris, 1845.
- Szent Ágoston 1845b.** Szent Ágoston: *Contra Julianum*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 44. Migne, Paris, 1845. 641–874.
- Szent Ágoston 1962.** Szent Ágoston: *De doctrina Christiana*. In *CCSL* (ed. Josephus Martin), vol. 32. Brepols, Turnhout, 1962.
- Szent Emmeram-i Otloh 1905.** Szent Emmeram-i Otloh: *Vita Bonifatii*. In *MGH: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (ed. Wilhelm Levison), vol. 57. Hahn, Hannover–Leipzig, 1905. 111–217.
- Szent Gellért 1978.** Szent Gellért: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. In *CCCM* (ed. Gabriel Silagi), vol. 49. Brepols, Turnhout, 1978.
- Szent Jeromos 1845a.** Szent Jeromos: *Dialogus contra Luciferianos*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 23. Vrayet, Paris, 1845. 155–82.
- Szent Jeromos 1845b.** Szent Jeromos: *Commentaria in evangelium Matthaei*. In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 26. Migne, Paris, 1845. 15–218.
- Szent Jeromos 1910–1918.** Szent Jeromos: *Epistulae*. In *CSEL* (ed. Isidorus Hilberg), vol. 54–56. F. Tempisky, Wien; Freytag, Leipzig, 1910–1918.
- Szent Jeromos 1958.** Szent Jeromos: *Homilia in Iohannem euangelistam*. In *CCSL* (ed. Germain Morin), vol. 78. Brepols, Turnhout, 1958. 517–523.

- Szent Jeromos 1969.** Szent Jeromos: *Commentariorum in Matheum libri IV.* In CCSL (ed. David Hurst – Marcus Adriaen), vol. 77. Brepols, Turnhout, 1969.
- Szent Jeromos 1982.** Szent Jeromos: *Contra Rufinum.* In CCSL (ed. P. Lardet), vol. 79. Brepols, Turnhout, 1982.
- Szent Jeromos 1990.** Szent Jeromos: *Dialogus adversus Pelagianos.* In CCSL (ed. C. Moreschini), vol. 80. Brepols, Turnhout, 1990.
- Tertullianus 1954.** Tertullianus: *De anima.* In CCSL (ed. J. H. Wasznik), vol. 2. Brepols, Turnhout, 1954. 779–869.
- Tours-i Gergely 1885.** Tours-i Gergely: *De virtutibus sancti Martini.* In *MGH: Scriptores rerum Merovingicarum* (ed. Bruno Krusch), vol. 1. Hahn, Hannover, 1885. 584–661.
- V. Kovács 1984.** V. Kovács Sándor (ed.): *A magyar középkor irodalma.* Szépirodalmi, Budapest, 1984.
- Veronai Zénó 1971.** Veronai Zénó: *Tractatus.* In CCSL (ed. Bengt Löfstedt), vol. 22. Brepols, Turnhout, 1971.
- Walafrid Strabo 1852a.** Walafrid Strabo: *De rebus ecclesiasticis.* In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 114. Migne, Paris, 1852. 919–966.
- Walafrid Strabo 1852b.** Walafrid Strabo: *Hymnus de Agaunensibus martyribus.* In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 114. Migne, Paris, 1852. 1085–1090.
- Walafrid Strabo 1852c.** Walafrid Strabo: *De hymno trium puerorum.* In *PL* (ed. Jacques-Paul Migne), vol. 114. Migne, Paris, 1852. 1105.

Szakirodalom

- Abelson 1906.** Abelson, Paul: *The Seven Liberal Arts: A Study in Mediaeval Culture.* Columbia University, New York, 1906.
- Baebler 1885.** Baebler, Johann: *Ars, artes liberales, vox, littera, octo partes.* In *Beiträge zu einer Geschichte der lateinischen Grammatik im Mittelalter.* Waisenhaus, Halle, 1885. 28–66.
- Beeson 1913.** Beeson, Charles Henry: *Die ausserspanische Isidorüberlieferung bis zur Mitte des IX. Jahrhunderts.* In *Isidor-Studien.* Beck, München, 1913. 1–131.

- Békefi 1910.** Békefi Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. MTA, Budapest, 1910.
- Békesi 1896.** Békesi Emil: Magyar írók az Árpád-házi királyok korában, 1. *Katholikus Szemle*, 10. (1896), 3. 364–399.
- Benyik 2001.** Benyik György: Pannónia se hallgasson: Szent Gellért püspök *Deliberatio* című művének forrásai. *Pannonhalmi Szemle*, 9. (2001), 3. 121–126.
- Bertényi 1998.** Bertényi Iván: A középkori művelődés. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Budapest, 1998. 54–135.
- Bezold 1962.** Bezold, Friedrich von: *Das Fortleben der antiken Götter im mittelalterlichen Humanismus*. Zeller, Aalen, 1962.
- Bischoff 1966.** Bischoff, Bernhard: Die europäische Verbreitung der Werke Isidors von Sevilla. In *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*. Vol. 1. Hiersemann, Stuttgart, 1966. 171–194.
- Black 2001.** Black, Robert: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496684>
- Blaise 1994.** Blaise, Albert: *A Handbook of Christian Latin: Style, Morphology, and Syntax*. Georgetown University Press, Washington, 1994.
- Bloch 1994.** Bloch, R. Howard: *God's Plagiarist: Being an Account of the Fabulous Industry and Irregular Commerce of the Abbé Migne*. University of Chicago Press, Chicago–London, 1994.
- Blum 1947.** Blum, Owen J.: *St. Peter Damian: His Teaching on the Spiritual Life*. Catholic University of America Press, Washington, 1947.
- Bodor 1943.** Bodor András: Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása. *Századok*, 77. (1943), 4–6. 173–227.
- Boronkai 1987–1991.** Boronkai Iván (ed.): *LLMAH*. Vol. 1–2. Akadémiai, Budapest, 1987–1991.
- Cantin 1975.** Cantin, André: *Les sciences séculières et la foi: Les deux voies de la science au jugement de S. Pierre Damien (1007–1072)*. CISAM, Spoleto, 1975.

- Cantin 1997.** Cantin, André: *Foi et dialectique au XIe siècle*. Cerf, Paris, 1997.
- Capitani 1965.** Capitani, Ovidio: San Pier Damiani e l'istituto eremitico. In Cinzio Violante – Cosimo Damiano Fonseca (ed.): *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII*. Vita e Pensiero, Milano, 1965. 122–163.
- Caplan 1933.** Caplan, Harry: Classical Rhetoric and the Mediaeval Theory of Preaching. *Classical Philology*, 28. (1933), 2. 73–96. <https://doi.org/10.1086/361576>
- Clemens 1856.** Clemens, Franciscus Iacobus: *De scholasticorum sententia philosophiam esse theologiae ancillam commentatio*. Aschendorff, Münster, 1856.
- Contreni 1992.** Contreni, John J: The Tenth Century: The Perspective from the Schools. In *Carolingian Learning, Masters and Manuscripts*. Variorum, Hampshire, 1992, XII. 379–387.
- Copleston 1959.** Copleston, Frederick: *A History of Philosophy*, Vol. 2. *Mediaeval Philosophy: Augustine to Scotus*. Burns Oates & Washbourne, Lodon, 1959.
- Cristante 1997.** Cristante, Lucio: Dal tardoantico al medioevo: Il *De nuptiis Philologiae et Mercurii* di Marziano Capella e la tradizione delle *artes* nella scuola carolingia. In Hermann Schefers (Hrsg.): *Einhard: Studien zu Leben und Werk – Dem Gedenken Helmut Beumann gewidmet*. Hessische Historische Kommission, Darmstadt, 1997. 57–66.
- Curtius 1939.** Curtius, Ernst Robert: Die Musen im Mittelalter, 1. Bis 1100. *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 59. (1939), 2. 129–188. <https://doi.org/10.1515/zrph.1939.59.1.129>
- Csapodi 1995.** Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Ariadne: A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa*. MTA Könyvtára, Budapest, 1995.
- Csóka 1967.** Csóka J. Lajos: I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo-ungheresi. In Horányi Mátyás – Klaniczay Tibor (ed.): *Italia ed Ungheria: Dieci secoli dei rapporti letterari*. Akadémiai, Budapest, 1967. 9–27.
- Csóka 1980.** Csóka J. Lajos: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. Trofenik, München, 1980.

- Damerini 1969.** Damerini, Gino: *L'Isola e il Cenobio di San Giorgio Maggiore*. Fondazione Giorgio Cini, Venezia, 1969.
- De Rijk 1965.** De Rijk, L. M.: *Enkyklios paideia: A Study of its Original Meaning*. *Vivarium*, 3. (1965), 1. 24–93. <https://doi.org/10.1163/156853465X00025>
- Déri 1991a.** Déri Balázs: Szent Gellért-szövegproblémák. In Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata, Esztergom, 1991. 387–389.
- Déri 1991b.** Déri Balázs: A *Tekintetes lakodalmas*, az *Isteni nászdal* és a *Nemes ének* – avagy a Szent Gellért-szövegkiadás műhelyéből. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*, 1. (1991), 58–67.
- Díaz y Díaz 1976.** Díaz y Díaz, Manuel C.: Isidoro en la Edad Media hispana. In *De Isidoro al siglo XI: Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*. Albir, Barcelona, 1976. 141–201.
- Dickey 1968.** Dickey, Mary: Some Commentaries on the *De inventione* and *Ad Herennium* of the Eleventh and Early Twelfth Centuries. *Mediaeval and Renaissance Studies*, 6. (1968), 1–41.
- Dressler 1954.** Dressler, Fridolin: *Petrus Damiani: Leben und Werk*. Herder, Roma, 1954.
- Dürig 1954.** Dürig, Walter: Die Bruchstücke einer Sammlung von Benedictiones Gallicanae in Clm 29163. *Revue Bénédictine*, 69. (1954), 168–175. <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.04698>
- Endres 1906.** Endres, Josef Anton: Die Dialektiker und ihre Gegner im 11. Jahrhundert. *Philosophisches Jahrbuch*, 19. (1906), 1. 1906. 20–33.
- Endres 1910.** Endres, Josef Anton: *Petrus Damiani und die weltliche Wissenschaft*. Aschendorff, Münster, 1910.
- Endres 1913a.** Endres, Josef Anton: Studien zur Geschichte der Früh-scholastik. *Philosophisches Jahrbuch*, 26. (1913), 1. 85–93.
- Endres 1913b.** Endres, Josef Anton: Studien zur Geschichte der Früh-scholastik: Gerard von Czanád. *Philosophisches Jahrbuch*, 26. (1913), 3. 349–359.
- Endres 1915.** Endres, Josef Anton: *Forschungen zur Geschichte der frühmittelalterlichen Philosophie*. Aschendorff, Münster, 1915.

- Erdélyi 1941.** Erdélyi László: *Ötven historikus szentistváni emlékművei: Sok tisztázott alapvető probléma.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1941.
- Evans 1977.** Evans, Gillian R.: *Studium discendi: Otloh of St. Emmeram and the Seven Liberal Arts. Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, 44. (1977), 29–54.
- Farrell 2001.** Farrell, Joseph: *Latin Language and Latin Culture from Ancient to Modern Times.* Cambridge University Press, Cambridge, 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613289>
- Fenczik 1918.** Fenczik István: *Szent Gellért helye a filozófia történelmében.* Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1918.
- Foligno 1929.** Foligno, Cesare: *Latin Thought during the Middle Ages.* Clarendon Press, Oxford, 1929.
- Fontaine 1966.** Fontaine, Jacques: La diffusion carolingienne du *De natura rerum* d'Isidore de Séville d'après les manuscrits conservés en Italie. *Studi Medievali*, 7. (1966), 1. 108–127.
- Gäbe 1999.** Gäbe, Sabine: *Otloh von St. Emmeram: „Liber de temptatione cuiusdam monachi” – Untersuchung, kritische Edition und Übersetzung.* Lang, Bern, 1999.
- Gábrriel 1954.** Gábrriel Asztrik: *Virágos Pannónia: A magyar szentek élete.* University of Notre Dame, Notre Dame, 1954.
- Gábrriel 1962.** Gábrriel Asztrik: *The Conversion of Hungary to Christianity.* New York, 1962.
- Gasc 1986.** Gasc, Hélène: Gerbert et la pédagogie des arts libéraux à la fin du dixième siècle. *Journal of Medieval History*, 12. (1986), 2. 111–121. [https://doi.org/10.1016/0304-4181\(86\)90017-5](https://doi.org/10.1016/0304-4181(86)90017-5)
- Geyer 1928.** Geyer, Bernhard (ed.): *Friedrich Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie.* Vol. 2, *Die patristische und scholastische Philosophie.* Mittler, Berlin, 1928.
- Ghellinck 1948.** Ghellinck, Joseph de: *Le mouvement théologique du XIIe siècle.* De Tempel, Bruges; Édition Universelle, Bruxelles; Desclée de Brouwer, Paris, 1948.

- Gibson 1993.** Gibson, Margaret: *The Artes in the Eleventh Century*. In *'Artes' and Bible in the Medieval West*. Variorum, Aldershot, 1993, I. 121–126.
- Glauche 2000.** Glauche, Günter: *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München: Die Pergamenthandschriften aus dem Domkapitel Freising*. Vol. 1. *Clm. 6201–6316*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.
- Glück 1979.** Glück Jenő: *Une source précieuse de l'histoire de la Roumanie: Le manuscrit Deliberatio (XIe siècle)*. *Revue Roumaine d'Histoire*, 18. (1979), 2. 259–275.
- Gonsette 1956.** Gonsette, Jean: *Pierre Damien et la culture profane*. Publications Universitaires de Louvain, Louvain, 1956.
- Grabmann 1909.** Grabmann, Martin: *Die Geschichte der scholastischen Methode*. Vol. 1. *Die scholastische Methode von ihren ersten Anfängen in der Väterliteratur bis zum Beginn des 12. Jahrhunderts*. Herder, Freiburg, 1909.
- Grabmann 1926.** Grabmann, Martin: *Die mittelalterlichen lateinischen Übersetzungen der Schriften des Pseudo-Dionysius Areopagita*. In *Mittelalterliches Geistesleben: Abhandlungen zur Geschichte der Scholastik und Mystik*. Vol. 1. Hueber, München. 1926, 449–468.
- Grundmann 1958.** Grundmann, Herbert: *Litteratus – illitteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*. *Archiv für Kulturgeschichte*, 40. (1958), 1. 1–65. <https://doi.org/10.7788/akg-1958-jg02>
- Gullick 1995.** Gullick, Michael: „How Fast Did Scribes Write?” Evidence from Romanesque Manuscripts. In Linda L. Brownrigg (ed.): *Making the Medieval Book: Techniques of Production*. Anderson and Lovelace, Los Altos Hills; Red Gull Press, London, 1995. 39–58.
- Guoth 1938.** Guoth Kálmán: *A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban*. In Kumorovitz L. Bernát – Szilágyi Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest, 1938. 169–182.

- Győrffy 1977.** Győrffy György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest, 1977.
- Hadot 1997.** Hadot, Ilsetraut: Geschichte der Bildung; artes liberales. In Fritz Graf (ed.): *Einleitung in die lateinische Philologie*. Teubner, Stuttgart–Leipzig, 1997. 17–34. https://doi.org/10.1007/978-3-663-12076-6_2
- Hajdu 1902.** Hajdu Tibor: Sz. Gellért *Deliberatio* cz. művének méltatása. In Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. Vol. 1/1. Szent István Társulat, Budapest, 1902. 381–397.
- Halm–Thomas–Meyer 1873.** Halm, Karl – Thomas, Georg – Meyer, Wilhelm: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Vol. 1.3. Bibliotheca Regia, München, 1873.
- Hartmann 1997.** Hartmann, Wilfried: Rhetorik und Dialektik in der Streitschriftenliteratur des 11./12. Jahrhunderts. In Johannes Fried (Hrsg.): *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter: Rezeption, Überlieferung und gesellschaftliche Wirkung antiker Gelehrsamkeit vornehmlich im 9. und 12. Jahrhundert*. Oldenbourg, München, 1997. 73–95. <https://doi.org/10.1524/9783486594249-006>
- Holopainen 1996.** Holopainen, Toivo J.: *Dialectic and Theology in the Eleventh Century*. Brill, Leiden – New York – Köln, 1996. <https://doi.org/10.1163/9789004451063>
- Holtz 1997.** Holtz, Louis: Alcuin et la réception de Virgile du temps de Charlemagne. In *Einhard: Studien zu Leben und Werk – Dem Gedenken Helmut Beumann gewidmet* (ed. Hermann Schefers). Hessische Historische Kommission, Darmstadt, 1997. 67–80.
- Hóman 1925.** Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925.
- Horváth 1954.** Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai, Budapest, 1954.
- Ibrányi 1938.** Ibrányi Ferenc: Szent Gellért teológiája. In Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Vol. 1. MTA, Budapest, 1938. 493–556.

- Istványi 1940.** Istványi Géza: Die mittellateinische Philologie in Ungarn. *Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 4. (1940), 1. 206–223.
- Ivánka 1942.** Ivánka Endre: Szent Gellért Deliberatio-ja: Problémák és feladatok. *Századok*, 76. (1942), 9–10. 497–500.
- Ivánka 1959.** Ivánka Endre: Das *Corpus Areopagiticum* bei Gerhard von Csanád (†1046). *Traditio*, 15. (1959), 205–222. <https://doi.org/10.1017/S0362152900008242>
- Jaeger 1992.** Jaeger, C. Stephen: Orpheus in the Eleventh Century. *Mittellateinisches Jahrbuch*, 27. (1992), 141–168.
- Jeuneau 1975.** Jeuneau, Édouard: L'héritage de la philosophie antique durant le haut moyen âge. *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, 22. (1975), 1. 15–54.
- Jeuneau 1979.** Jeuneau, Édouard: Jean Scot Érigène et le grec. *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 41. (1979), 5–50. <https://doi.org/10.3406/alma.1977.1553>
- Juhász 1930.** Juhász, Kálmán: Gerhard der Heilige Bischof von Marosburg. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, 48. (1930), 1–35.
- Kapitánffy 1980.** Kapitánffy István: Mezey László: Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84. (1980), 4. 529–536.
- Kapitánffy 1985.** Kapitánffy István: Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle*, 101. (1985), 2. 133–137.
- Karácsonyi 1887.** Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei*. Franklin Társulat, Budapest, 1887.
- Karácsonyi 1894.** Karácsonyi János: Szent Gellért püspök müncheni kódexe. *Magyar Könyvszemle*, 2. (1894), 1. 10–13.
- Karácsonyi 1925.** Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Szent István Társulat, Budapest, 1925.
- Karácsonyi 1974.** Karácsonyi Béla: Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. In Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Akadémiai, Budapest, 1974. 213–228.

- Klaniczay 1980.** Klaniczay Tibor: CCCM. Vol. 49 (ed. Gabriel Silagi). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84. (1980), 4. 544–546.
- Kühár 1927.** Kühár Flóris: Szent Gellért Bakonybélben. *Pannonhalmi Szemle*, 2. (1927), 4. 305–319.
- La Cute 1929.** La Cute, Pietro: Le vicende delle biblioteche monastiche veneziane dopo la soppressione napoleonica. *Rivista di Venezia*, 8. (1929), 10. 597–642.
- Labande 1973.** Labande, Edmond René: Essai sur les hommes de l’an mil. In Vittore Branca (ed.): *Concetto, storia, miti e immagini del medio evo*. Sansoni, Firenze, 1973. 135–182.
- Landes 2000.** Landes, Richard: The Birth of Heresy: A Millennial Phenomenon. *Journal of Religious History*, 24. (2000), 1. 26–43. <https://doi.org/10.1111/1467-9809.00099>
- Leclercq 1960.** Leclercq, Jean: *Saint Pierre Damien ermite et homme d’église*. Storia e Letteratura, Roma, 1960.
- Leclercq 1971.** Leclercq, Jean: Saint Gerard de Csanád et le monachisme. *Studia Monastica*, 13. (1971), 1. 13–30. <https://doi.org/10.1484/J.BPM.3.122>
- Leff 1958.** Leff, Gordon: *Medieval Thought: St Augustine to Ockham*. Penguin, Harmondsworth 1958.
- Lehmann 1923.** Lehmann, Paul: Zur Kenntnis der Schriften des Dionysius Areopagita im Mittelalter. *Revue Bénédictine*, 35. (1923), 1–4. 81–97. <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.03019>
- Leonardi 1993.** Leonardi, Claudio: La teologia monastica. In Guglielmo Cavallo – Claudio Leonardi – Enrico Menestò (ed.): *Lo spazio letterario del medioevo*. Vol. 1.2. *La produzione del testo*. Salerno Ed., Roma, 1993. 295–321.
- Lhotsky 1970.** Lhotsky, Alphons: *Europäisches Mittelalter: Das Land Österreich*. Oldenbourg, München, 1970.
- Lindgren 2001.** Lindgren, Uta: Représentant d’un âge obscur ou à l’aube d’un essor? Gerbert et les arts libéraux. In Flavio G. Nuvolone (ed.): *Gerberto d’Aurillac da abate di Bobbio a papa dell’anno 1000*. Archivum Bobiense, Bobbio, 2001. 107–125.

- Luhkala 2002.** Luhkala, Anneli: Time and the Substantival Verb in Eriugena. In James McEvoy – Michael Dunne (eds.): *History and Eschatology in John Scottus Eriugena and his Time*. Leuven University Press, Leuven, 2002. 77–87.
- Luscombe 1988.** Luscombe, David: Denis the Pseudo-Areopagite in the Middle Ages from Hilduin to Lorenzo Valla. In Horst Fuhrmann (Hrsg.): *Fälschungen im Mittelalter*. Vol. 1. *Kongressdaten und Festvorträge: Literatur und Fälschung*. Hahn, Hannover, 1988. 133–152.
- Lutz 1956.** Lutz, Cora E.: Remigius' Ideas on the Origin of the Seven Liberal Arts. *Medievalia et Humanistica*, 10. (1956), 32–49.
- MacDonald 1933.** MacDonald, A. J.: *Authority and Reason in the Early Middle Ages*. Oxford University Press, Oxford; Milford, London, 1933.
- Manitius 1911.** Manitius, Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Vol. 1. *Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*. Beck, München, 1911.
- Manitius 1923.** Manitius, Max: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Vol. 2. *Von der Mitte des zehnten Jahrhunderts bis zum Ausbruch des Kampfes zwischen Kirche und Staat*. Beck, München, 1923.
- Marcon 1995.** Marcon, Susy: I codici della basilica di San Marco. In Susy Marcon (ed.): *I libri di San Marco: I manoscritti liturgici della basilica marciana*. Cardo, Venezia, 1995. 13–28.
- Marenbon 2002.** Marenbon, John: Platonism – A Doxographic Approach: The Early Middle Ages. In Stephen Gersh – Maarten J. F. M. Hoenen (eds.): *The Platonic Tradition in the Middle Ages: A Doxographic Approach*. De Gruyter, Berlin – New York, 2002. 67–89.
- Marshall 1983.** Marshall, P. K.: Isidore. In L. D. Reynolds (ed.): *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics*. Clarendon Press, Oxford, 1983. 194–196.
- Mátray 1878a.** Mátray Ernő: *A bölcsészet Magyarországon a scholastica korában*. Kocsi, Budapest, 1878.
- Mátray 1878b.** Mátray Ernő: Gellért, az első magyar scholastikus. *Figyelő*, 4. (1878), 209–223.

- Mazzucco 1983.** Mazzucco, Gabriele (ed.). *Monasteri benedettini nella laguna veneziana*. Arsenale, Venezia, 1983.
- McKeon 1942.** McKeon, Richard: Rhetoric in the Middle Ages. *Speculum*, 17. (1942), 1. 1–32. <https://doi.org/10.2307/2856603>
- Meersseman 1958.** Meersseman, Gilles G.: *In libris gentilium non studeant: L'étude des classiques interdite aux clercs au moyen âge? Italia Medioevale e Umanistica*, 1. (1958), 1–13.
- Meier 1886–1887.** Meier, Gabriel: *Die sieben freien Künste im Mittelalter*. Benzinger, Einsiedeln, 1886–1887.
- Meister 1950.** Meister, Richard: Mittellatein als Traditionssprache. In Bernhard Bischoff – Suso Brechter (Hrsg.): *Liber Floridus: Mittellateinische Studien*. Eos, St. Ottilien, 1950. 1–9.
- Mezey 1978.** Mezey László: Fragmenta codicum: Egy új forrásterület feltárása. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 30. (1978), 1–2. 65–90.
- Mezey 1979.** Mezey László: *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázolata*. Akadémiai, Budapest, 1979.
- Mezey 1983.** Mezey László (szerk.): *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Akadémiai, Budapest, 1983.
- Mezey 1984.** Mezey László: A teológia (patrisztika) és a skolasztika jelentkezése az Árpád-kori Magyarországon. In Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Akadémiai, Budapest, 1984. 213–225.
- Mohrmann 1958.** Mohrmann, Christine: Le latin médiéval. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1. (1958), 3. 265–294. <https://doi.org/10.3406/ccmed.1958.1056>
- Morin 1910.** Morin, Germain: Un théologien ignoré du XIe siècle: L'évêque-martyr Gérard de Csanád, O.S.B. *Revue Bénédictine*, 27. (1910), 1–4. 516–521. <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.03249>
- Morrison 1983.** Morrison, Karl F.: Incentives for Studying the Liberal Arts. In David L. Wagner (ed.): *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 32–57.

- Munk Olsen 1996.** Munk Olsen, Birger: I classici nei monasteri tra fascino e inquietudine. In Mariano Dell’Omo (ed.): *Virgilio e il Chiostro: Manoscritti di autori classici e civiltà monastica*. Palombi, Roma, 1996. 7–16.
- Murphy 1967.** Murphy, James J.: Cicero’s Rhetoric in the Middle Ages. *Quarterly Journal of Speech*, 53. (1967), 4. 334–341. <https://doi.org/10.1080/00335636709382852>
- Nemerkényi 2000.** Nemerkényi Előd: *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum* (Karácsonyi Béla – Szegfű László szerk.). *Budapesti Könyvszemle*, 12. (2000), 4. 402–405.
- Nemerkényi 2001.** Nemerkényi Előd: The Seven Liberal Arts in the *Deliberatio* of Bishop Gerard of Csanád. *Studi Veneziani*, 42. (2001), 215–223.
- Nemerkényi 2003.** Nemerkényi Előd: Szent Gellért *Deliberatiójának* kutatástörténete. *Fons*, 10. (2003), 1. 3–19.
- Nemerkényi 2004.** Nemerkényi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century*. University of Debrecen Department of Classical Philology, Debrecen; Central European University Department of Medieval Studies, Budapest, 2004. <https://doi.org/10.1515/9786155211195>
- Newald 1960.** Newald, Richard: *Nachleben des antiken Geistes im Abendland bis zum Beginn des Humanismus: Eine Übersicht*. Niemeyer, Tübingen, 1960. <https://doi.org/10.1515/9783111605203>
- Novák 1865.** Novák Lajos: Szent Gellért csanádi püspök, 2. *Magyar Sion*, 3. (1865), 8. 561–583.
- Parker 1890.** Parker, H.: The Seven Liberal Arts. *English Historical Review*, 19. (1890), 5. 417–461. <https://doi.org/10.1093/ehr/V.XIX.417>
- Pauler 1888.** Pauler Gyula: Karácsonyi János: *Szent Gellért csanádi püspök élete és művei*. *Századok*, 22. (1888), 1. 57–65.
- Plater–White 1926.** Plater, W. E. – White, H. J.: *A Grammar of the Vulgate being an Introduction to the Study of the Latinity of the Vulgate Bible*. Clarendon Press, Oxford, 1926.
- Prill 1987.** Prill, Paul E.: Rhetoric and Poetics in the Early Middle Ages. *Rhetorica*, 5. (1987), 2. 129–147. <https://doi.org/10.1525/rh.1987.5.2.129>

- Quadlbauer 1962.** Quadlbauer, Franz: *Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter*. Böhlau, Graz–Wien–Köln, 1962.
- Ravegnani 1976.** Ravegnani, Giorgio: *Le biblioteche del monastero di San Giorgio Maggiore*. Olschki, Firenze, 1976.
- Resnick 1986.** Resnick, Irven Michael: *Litterati, Spirituales, and Lay Christians according to Otloh of Saint Emmeram*. *Church History*, 55. (1986), 2. 165–178. <https://doi.org/10.2307/3167418>
- Resnick 1987.** Resnick, Irven Michael: *Scientia liberalis, Dialectics, and Otloh of St. Emmeram*. *Revue Bénédictine*, 97. (1987), 3–4. 241–252. <https://doi.org/10.1484/J.RB.4.01187>
- Resnick 1990.** Resnick, Irven Michael: *Attitudes towards Philosophy and Dialectic during the Gregorian Reform*. *Journal of Religious History*, 16. (1990), 2. 115–125. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9809.1990.tb00654.x>
- Resnick 1992.** Resnick, Irven Michael: *Divine Power and Possibility in St. Peter Damian's De Divina Omnipotentia*. Brill, Leiden – New York – Köln, 1992. <https://doi.org/10.1163/9789004450677>
- Resnick 1996.** Resnick, Irven Michael: *Anselm of Besate and Humanism in the Eleventh Century*. *Journal of Medieval Latin*, 6. (1996), 1–11. <https://doi.org/10.1484/J.JML.2.304064>
- Reydellet 1966.** Reydellet, Marc: *La diffusion des Origines d'Isidore de Séville au Haut Moyen Age*. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*, 78. (1966), 2. 383–437. <https://doi.org/10.3406/mefr.1966.7523>
- Riché 1989–1990.** Riché, Pierre: *Les conditions de la production littéraire: Maîtres et écoles*. *Mittellateinisches Jahrbuch*, 24–25. (1989–1990), 413–421.
- Schauwecker 1963.** Schauwecker, Helga: *Otloh von St. Emmeram: Ein Beitrag zur Bildungs- und Frömmigkeitsgeschichte des 11. Jahrhunderts*. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, 74. (1963), 1–4. 3–240.
- Schindel 1988.** Schindel, Ulrich: *Zur frühen Überlieferungsgeschichte der Etymologiae Isidors von Sevilla*. *Studi Medievali*, 29. (1988), 2. 587–605.

- Schmale 1957.** Schmale, Franz-Josef: Die Bologneser Schule der Ars dictandi. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 13. (1957), 1. 16–34.
- Silagi 1967.** Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur 'Deliberatio supra hymnum trium puerorum' des Gerhard von Csanád*. Ardeo-Gesellschaft, München, 1967.
- Skeat 1956.** Skeat, T. C.: The Use of Dictation in Ancient Book-Production. *Proceedings of the British Academy*, 42. (1956), 179–208.
- Sörös 1902.** Sörös Pongrácz: Collatio codicis olim Frisingensis, nunc Monacensis cum editione comitis episcopi Batthian. In Erdélyi László (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. Vol. 1/1. Szent István Társulat, Budapest, 1902. 579–586.
- Stegmüller 1950.** Stegmüller, Fridericus: *Repertorium biblicum medii aevi*. Vol. 2. *Commentaria: Auctores A–G*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas – Instituto Francisco Suárez, Madrid, 1950.
- Stock 1990.** Stock, Brian: Lecture, interiorité et modèles de comportement dans l'Europe des XIe–XIIe s. *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 33. (1990), 2. 103–112. <https://doi.org/10.3406/ccmed.1990.2462>
- Sulyok 2000.** Sulyok Hedvig: *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum* (ed. Karácsonyi Béla – Szegfű László). *Nuova Corvina*, 7. (2000), 8–12.
- Szegfű 1979.** Szegfű László: Néhány XI. századi liber portabilis nyomában (Gellért püspök kézikönyvei). *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Bibliothecaria*, 8. (1979), 1. 3–60.
- Szennay 1980.** Szennay András: Szent Gellért lelkisége és teológiája. *Vigilia*, 45. (1980), 12. 808–812.
- Szovák 2001.** Szovák Kornél: Monachorum pater ac dux: A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001. 35–47.
- Thompson 1948.** Thompson, A.: Classical Echoes in Medieval Authors. *History*, 33. (1948), 1. 29–48. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1948.tb00200.x>

- Török 1995.** Török József: Gherardus de Venetis auctor et monachus? (Un clerc médiéval et la Bible). In Sante Graciotti – Cesare Vasoli (ed.): *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. Olschki, Firenze, 1995. 203–209.
- Vajda 2002.** Vajda Tamás: Magányos remekmű a XI. századból. *Aetas*, 17. (2002), 4. 176–181.
- Vanysacker 1995.** Vanysacker, Dries: *Cardinal Giuseppe Garampi (1725–1792): An Enlightened Ultramontane*. Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles–Roma, 1995.
- Viscardi 1938.** Viscardi, Antonio. La scuola medievale e la tradizione scolastica classica. *Studi Medievali*, 11. (1938), 1–2. 1938. 159–170.
- Vizkelety 1985.** Vizkelety András: Szent Gellért: Fontolgatás a három ifjú énekéről (Deliberatio supra hymnum trium puerorum). In Vizkelety András (szerk.): *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. OSZK, Budapest 1985.
- Wagner 1983.** Wagner, David L.: The Seven Liberal Arts and Classical Scholarship. In David L. Wagner (ed.): *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*. Indiana University Press, Bloomington, 1983. 1–31.
- Wallach 1950.** Wallach, Liutpold: Onulf of Speyer: A Humanist of the Eleventh Century. *Medievalia et Humanistica*, 6. (1950), 35–56.
- Wallach 1955.** Wallach, Liutpold: Education and Culture in the Tenth Century. *Medievalia et Humanistica*, 9. (1955), 18–22.
- Ward 1978.** Ward, John O.: From Antiquity to the Renaissance: Glosses and Commentaries on Cicero's *Rhetorica*. In James J. Murphy (ed.): *Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1978. 25–67.
- Ward 1980.** Ward, John O.: CCCM. Vol. 49. (ed. Gabriel Silagi). *Speculum*, 55. (1980), 2. 361–362. <https://doi.org/10.2307/2847309>
- Ward 1988.** Ward, John O.: Magic and Rhetoric from Antiquity to the Renaissance: Some Ruminations. *Rhetorica*, 6. (1988), 1. 57–118. <https://doi.org/10.1525/rh.1988.6.1.57>

Weisweiler 1952. Weisweiler, H.: Die Ps.-Dionysiuskommentare *In Coelestem Hierarchiam* des Skotus Eriugena und Hugos von St. Viktor. *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, 19. (1952), 26–47.

Wieland 1992. Wieland, Gernot: Alcuin's Ambiguous Attitude towards the Classics. *Journal of Medieval Latin*, 2. (1992), 84–95. <https://doi.org/10.1484/J.JML.2.303974>